

શ્રી મનોરંજનમાલા : પુષ્પ ૩ જી

શોધ માં

[શિંગડા વિનાના મહાપુરુષોની કીર્તિગાથા]

લેખક :

સ્વ. સર રમણલાલ મ. નીલકંઠ, બી. એ., એલએલ. બી.

સંપાદક અને સંપૂરક :

પ્રો. ડૉ. બિપિન જીવજીવંદ ઝવેરી, એમ. એ., પીએચ. ડી.

રૂપિયા ૨-૦-૦

પ્રકાશક

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

પ્રકાશક અને વિકેતા

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨

પહેલી વાર

પ્રત : ૨૦૦૦

વિ. સં. ૨૦૦૬

આ પુસ્તક અથવા એનો કોઈ પણ ભાગ છાપવાના, ભાષાંતર કરવાના, નાટકરૂપે ભજવવાના, યા રેડિયો-કે સિનેમા - રૂપાંતર કરવાના અથવા હકો રક્ષિત છે, તો સંપાદક - સંપૂરકની લેખિત રજા સિવાય કોઈએ તેમ કરવું નહિ.

મુદ્રક :

મણિલાલ જગનલાલ શાહ
ધી નવપ્રભાત ટ્રી. પ્રેસ
નોવેસ્ટી સીનેમા પાસે
ઘીકાંટા રોડ - અમદાવાદ

પ્રકાશક :

નંદલાલ મો. ઠક્કર
એન. એમ. ઠક્કરની કુ.
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ - ૨

વર્ષોના કૌટુંબિક અને અંગત પરિચયના
સ્મરણમાં

લેડી વિદ્યાપ્રહરેન નીલકંઠને
ચાહર સમર્પણ

અભિનવ જી. અવેશી

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
૧ પોતે	૧૭
૨ પ્રકાશક	૨૬
૩ કંપનીની મીટિંગ	૪૨
૪ સાક્ષરશ્રીનો મેળાપ	૫૫
૫ જયરથરૂપ	૬૫
૬ કારભારીઓની ભૂમિ	૭૪
૭ લાયબ્રેરીમાં	૮૩
૮ રસ્તામાં	૯૩
૯ અંતે પત્તો લાગ્યો	૧૦૧
ઉપસંહાર	૧૧૧

પ્રાર્તાવિષ્ક

ડૉ. બિપિન ઝવેરી એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક છે. એમ. એ. ની ડીગ્રી લીધા પછી ડૉક્ટરની ડીગ્રી માટે તેમણે સ્વ. સર રમણભાઈ સંખ્યા યીસીસ લખી છે. એ લખવામાં તેમણે સ્વર્ગસ્થનાં તમામ લખાણો વગેરેનો ઉંડો અભ્યાસ કરેલો અને એક લેખ ‘શોધમાં’ અપૂર્ણ રહેલો જોઈ તે પૂરા કરવા તેમને ઇચ્છા થઈ. અલખ્યત મૂળ લેખકની કલ્પનામાં શું હશે તે તો જાણવાની તક મળી નથી, પરંતુ લેખકની વૃત્તિઓ, વલણો, શૈલી વગેરેનો પૂરો ખ્યાલ તેમને આવી ગયેલો. એ મુજબ સ્વકલ્પિત રચના કરી ‘શોધમાં’ તેમણે સંપૂર્ણ કરી પ્રગટ કર્યું છે. એની પ્રલના તો વાંચક વર્ગ જ કરી શકે. તથાપિ મારું એ માટેનું અંમત ઝણ દર્શાવવાની મને અગત્ય લાગે છે. ભાઈ ઝવેરીનો સર રમણભાઈ પ્રત્યેનો આદર પણ આ પ્રયત્નથી પુરવાર થાય છે. આજ પાંત્રીસ વર્ષે ‘જ્ઞાનસુધા’ ની ફાઈલમાં અધવચ અટકી દટાઈ ગયેલો લેખ ગુજરાતી જનતાને પ્રાપ્ત થાય છે તે મારે મન હર્ષનો વિષય છે. શ્રી. ઝવેરીનું રમણભાઈને લગતું પુસ્તક ટુંક સમયમાં બહાર પડશે એવી ઉમેદ છે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી અને શ્રી. રામનારાયણ પાઠક સરખા અખર વિદ્વાનોની પ્રશંસા પામેલું એ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાંના એકને લગતી માહિતી આપવામાં જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે એ નિઃસંશય છે. ‘શોધમાં’ એ હજવા સાહિત્યનો એક નમુનો છે અને એવા સાહિત્યને પણ સ્થાન છે એ કહેવાની અગત્ય નથી.

મારા વાત

૧૯૧૩ માં, ઘણું ભાગે 'રાષ્ટ્રનો પર્વત' લખી રહ્યા પછી તરત, સ્વ. રમણભાઈએ આ પુસ્તક લખવા માંડ્યું; તે ૧૯૧૫ સુધી તે એમના તંત્રીપદ-હેઠળ ચાલતા "જ્ઞાનસુધા" માસિકમાં ટુકડે ટુકડે પ્રકટ થતું રહ્યું. પણ સમયને અભાવે, અથવા કદાચ આ ભતતની કૃતિઓ માટે જરૂરી પ્રસંગો શોધવાની મુશ્કેલીને લીધે, અથવા આ બંને કારણોને લીધે રમણભાઈ તે પછી એને આગળ વધારી શક્યા નહિ.

રમણભાઈ વિષે મહાનિબંધ લખતા હું "જ્ઞાનસુધા"ની હિપ-લબ્ધ કાંઈકો વાંચી ગયો, તે તે વખતે પહેલવહેલી વાર જ મને રમણભાઈએ આવી કાંઈ હાસ્યનવલ લખી હોવાની ખબર પડી. કાંઈકોમાં દટાઈ રહે, તે રમણભાઈનાં સર્ગો અને શ્રી ધનસુખલાલ કે શ્રી ગગનવિહારી મહેતા જેવા પાંચદસ માણસ સિવાય બીજા કાંઈને રમણભાઈએ આવો પ્રયત્ન કર્યો હતો એનીયે ખબર ન પડે એ વસ્તુસ્થિતિ મને અસહ્ય લાગી. આથી મેં એકબે પ્રકાશકોને સ્વ. રમણભાઈની આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ કરવા સૂચવ્યું; પણ પ્રકાશન-વ્યવસાયની અત્યારની અવસ્થામાં એ પ્રકાશકો એ સાહસ કરવા તૈયાર થયા નહિ. અંતે, અધૂરું પુસ્તક હું પૂરું કરી આપું, તે સંપાદનની બધી જવાબદારી સ્વીકારું તો એ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની મેંસર્સ એન. એમ. કંપને હા પાડી. અઢધી ફાળુ તો મને થયું કે નમાજ પઢવા જતાં મસીદ કોટે વળગી. કારણ, રમણભાઈ જેવા સમર્થ લેખકની કૃતિ પૂરી કરવાનું સાહસ ફાળુ કરે ? પણ, રમણભાઈની અપ્રકટ કૃતિઓ પ્રકટ થાય એમાં મને એટલો રસ ને ઉત્સાહ છે, એ માટે એવું મમત્વ છે, કે એ કુબકર કાર્ય મેં સ્વીકાર્યું, એ માટે લૈડી વિદ્યાબહેનની રજા માગી.

લેડી વિદ્યાખલેનની અનુમતિ અને આશીર્વાદ મળતાં યથા-
 યાગ્યમતિ એ કાર્ય પૂરું કરી આજે જનતા સમક્ષ મૂકું છું. આશા
 છે કે વિવેચકો આ કૃતિને “અમી દબ્બે” જોશે.

‘શોધમાં’ ની જોડે શ્રી. રમણલાલનાં અપ્રકટ વિવેચનો, ધર્મ-
 લેખો વગેરે પણ પ્રકટ થઈ જાય એ ઇચ્છનીય છે.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવા માટે હું મેસર્સ એન. એમ. ડક્કરનો
 અને સહાય ‘પ્રાસ્તાવિક’ આટે લેડી વિદ્યાખલેનનો આભાર માનું છું.

૩૬૪, સેન્ટ્રલ રોડ,

મુંબઈ, ૪

તા. ૨૩-૬-૫૦

વિપિન જી. ઝવેરી

પરિચય

‘ભદ્રંભદ્ર’ એ રમણભાઈની ભર યુવાનીનું સર્જન હતું, અને એમાં કટાક્ષનો કારકો વીંઝવાની એમની પ્રતિષ્ઠા હતી. ‘શોધમાં’ એમની પરિપક્વ ઉંમરનું ફલ છે અને તેમાં એમનો મુખ્ય હેતુ કાંઈ વ્યક્તિ, સંપ્રદાય કે સંસ્થાવિશેષને ઉતારી પાડવાનો નહિ પણ માત્ર હાસ્ય આપવાનો છે. આને લીધે અને વાર્તામાં કેટલોક ફેર પડી જાય છે.

વાર્તાના નાયક ગોદડચંદ શ્રીશોધવર્ધક સભાના પ્રમુખ છે. વાર્તા શોધડતાં જ તેઓ એ સભાનો “...આ સભાના સભાસદોએ શોધ કરવી...” એ લાંબો ઠરાવ મોટેથી વાંચે છે અને નજીવી વસ્તુ-ઓને મદત્ત આપી શોધ કરવાનાં સાહસોમાં પડે છે.

પ્રકરણ પહેલામાં તેઓ ગંભીર વિચારમાં ધરતી બહાર નીકળે છે, ને વિચારની ધૂનમાં ને ધૂનમાં ગોલાઓના વરઘોડામાં ભેરવાઈ પડે છે. આના ઉપર મનન ચલાવતાં તેઓ શોધ કરે છે કે તેઓ ‘પોતે’ છે. એને માનાર્થક ‘શ્રી’ લગાડતાં તેઓ ‘પોતેશ્રી’ બને છે. બીજા પ્રકરણમાં કાંઈ શોધ કરવા મળશે એમ ધારી વિના પગારે પ્રકાશક થવા મંજૂરનાર ઉમેદવાર તરીકે તેઓ અને એ સંસ્થાના બીજા સભ્યો એક પત્રની ઑફિસમાં જાય છે. ‘અફવા સમાચાર’ ના અધિપતિ અધા કાઠી મૂકે છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં કાંઈ શોધ કરવા મળે એ હેતુથી અધા શ્રીયુતો (આ સભાના સભાસદો શ્રીયુત નહિ પણ શ્રીયુત કહેવાય છે) પ્રોફેસી ઉપર એક લિમિટેડ કંપનીની વાર્ષિક સભામાં જાય છે. માધવ થવાથી એ સભા મુલતવી રહે છે.

ચોથા પ્રકરણમાં પોતેશ્રીને એક પત્ર મળે છે, જેમાં જણાવ્યું છે

કે શ્રી જયસ્વરૂપની આગ્રાથી હિમાલય તેમના ઉપર ધસારો કરવાનો છે. ખીકથી ધૂળતા શ્રીયુતો આ ગેખી આફતની રાહ જોતા એસે છે ત્યાં મોટી ઉમ્મરનો એક છોકરો-સાક્ષરશ્રી હિમાલય તેમની સુલાકાતે આવી તેમને એક ચર્યાપત્રીની શોધ કરવા જણાવે છે. પાંચમા પ્રકરણમાં શ્રીયુતો એ 'બદનક્ષીભયુ' ચર્યાપત્ર વાંચે છે. સાક્ષરશ્રી ફરિયાદ કરે છે કે કાઈ તખ્તલુસધારીએ એમાં 'શ્રી જયસ્વરૂપનો જય થાઓ' વગેરે સૂત્રોનો પ્રચાર કરનારા પોતાના જેવા યુવાન કવિઓ અને સાક્ષરોને ઉતારી પાડ્યા છે. આવા ગેખી ચર્યાપત્રીને શોધવાનાં સાધન જ્યાં રહસ્યો ધણાં વ્યાપક હોય એવા દેશી રાજ્યમાં સહેલાઈથી મળી શકે, એટલે શ્રીયુતો એક દેશી રાજ્યના એજન્સીના ગામમાં જાય છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં તેઓ સ્ટેશન પર ઊતરી જનતાના કુતૂહલના ભોગ બનતા ધર્મશાળામાં ઠરીઠામ થાય છે. સાતમા પ્રકરણમાં તેઓ સંસ્થાનના નાયબ કારભારીનું ઠેકાણું મેળવવા ધર્મશાળાની સામે આવેલી લાયબ્રેરીમાં જાય છે. ત્યાં ધાંધલ કરવાના, ખૂન કરવાનું કાવતરું રચવાના વગેરે આરોપસર એમની ધરપકડ થાય છે. આઠમા પ્રકરણમાં જમાદાર એમને નાયબ કારભારીને ઘેર લઈ જાય છે. નવમા પ્રકરણમાં નાયબ કારભારીના કહેવાથી એમને છોડી મૂકવામાં આવે છે. કારભારીની છોકરી કહે છે કે સાક્ષરશ્રીઓ વિરુદ્ધનું ચર્યાપત્ર પોતે લખેલું છે. આ શોધથી ક્ષોભ અને વિસ્મયના માર્યા શ્રીયુતો ભાગી છૂટે છે. અને અહીં વાર્તા પૂરી થાય છે.

રમૂજની રખાઓ કાઢતાં રમણુલાઈએ વાર્તામાં લેભાગુ તંત્રીઓ, લેભાગુ કવિષ્ઠદ્રષ્ટુદો અને દેશી રાજ્યો ઉપર વક્ર નજર ફેંકી છે. આ વક્રતામાં 'ભદ્ર'ભદ્ર' જેવા દંશનો અંશ પણ નથી. લેખકની કલા એટલી વિકસી છે કે વસ્તુ રજૂ થતાં જ એ બધી વિચિત્રતાઓ કે વિષમતાઓ એવી રીતે આવે છે કે એ વસ્તુઓની હસનીયતા

પ્રકટ થાય. એને માટે કટાક્ષ કરતાં ઉપહાસ એ વિશેષણ વિશેષ થોગ્ય છે.

તંત્રીમાલિકે છપાવેલી નહેરખખરમાં પ્રકાશકમાં સુદ્ધિ ન હોય તો ચાલે, માત્ર પોતાને સુદ્ધિમાન માનતો હોવો નેઈએ, એ શબ્દો ‘લદ્દલદ્દ’માં આવતા “ધુન્ધી ઝેડીટર” નાં લક્ષણો સૂચવે છે. તંત્રી પોતાના ગુમાસ્તાને કહે છે, “અફવા સમાચાર’માં ખરાબ લખાણ આવે છે એવી જે ફરિયાદ થઈ છે તે ખોટી છે: હું વર્ષોથી એ વાંચું છું અને બહુ સારું આવે છે એવું ચર્ચાપત્ર લખી કાઢી ‘પરગામી’ની સહીથી આપણા પત્રમાં છાપી નાખ્યો.’ બીજાને માણસ—એને ત્યાં આ બે જ સુદ્ધિજીવી નોકરો છે: બીજા સાથે સાથે ફોરમેન અને કંપોઝીટર પણ છે—પૂછે છે કે ‘અમુક ગામમાં આટલા કુરિવાને સુધારકોના પ્રયત્નથી બંધ થયાના સમાચાર કોઈએ મોકલ્યા છે તે છાપીશું?’ તંત્રી કહે છે, ‘સુધારા થયા છે એટલું જ છાપ્યો, ને લખ્યો કે સુધારકોના પ્રયત્ન વિના આટલું કામ થયું છે. સુધારા! એક દો તીન, ઉડ ભવ.’ નોકર પૂછે છે, ‘પણ એ વસ્તુ સુધારાથી થઈ છે એવું ચર્ચાપત્ર આવે તો!’ એને જવાબ મળે છે કે, ‘આપણે ક્યાં એ છાપવા બંધાયા છીએ?’ આ તંત્રી ઉમેદવારોને કહે છે, ‘હું જરૂર મુજબ માલિક, તંત્રી, અધિપતિ, મેનેજર, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ, વગેરે વગેરે બની નહિં છું; પણ એમ બધા સ્વાંગ ધરવામાં કોઈવાર મુશ્કેલી આવે છે. એટલે એક પ્રકાશકની જરૂર છે, જે ફેટલાક ધરી શકે.

આ બધી જ બાબતોમાં ઉપહાસ છે. છાપાની ઑફિસની મુશ્કેલીસંતિ, કંપોઝીટરોની હડતાલનો ભય વગેરે પણ કુશલતાથી દાખલ હું છે. તંત્રી અને એની કચેરીના બીજાઓ કંઈક સુરતી ભાષામાં ત કહે છે, ને તંત્રીને દરેક વાક્યને અતે “સમજ પડી કેતી? મમ પૂછવાની ટેવ છે. “સાક્ષરશ્રીનો મેળાપ” અને “નયસ્વરૂપ”

પિંગળજ્ઞાન વિનાના કવિપદેચ્છુ છોકરાઓ અને સમજ્યા વિના સનમ-સાકીની ગજલ લલકારનારા યુવાનોનો ઉપહાસ છે. “કારભારીઓની ભૂમિ” જેવું મથાળું, ત્યાંના કાવાદાવા, એ ભૂમિમાં કાઈ પણ અમલદાર માટે આદર ને ભય, ત્યાંની રાજ્યને ખરચે ગમે તેની મહેમાની કરવાની રીત, અમલદારોની સંસ્કાર અને નીતિની ઊણપ, ને રાજ્યને ખર્ચે તમાશેા જેવાની વૃત્તિ, પ્રજામાં શિષ્ટાચારનો અભાવ અને અજ્ઞાન, અને કદાચ ત્યાંની કાઠિયાવાડી ભાષા— રમણભાઈએ દેશી રાજ્યોની આ સર્વ બાબતોનો ઉપહાસ કરેલો છે. આમ આ કૃતિ વુડહાઉસની રમૂજ ભ્રમણકથાઓના જેવી તદ્દન નિષ્કટાક્ષ નથી. અને છતાં એ તદ્દન નિર્દોષ ને નિર્દોશ છે.

(વુડહાઉસના હાસ્યનો મુખ્ય આધાર વિચિત્ર પરિસ્થિતિ પર હોય છે. ‘ભદ્રંભદ્ર’ માં ને આ પુસ્તકમાં હાસ્ય પરિસ્થિતિ અને પાત્રનો સ્વભાવ બંને પર અવલંબે છે.)

પાંચમું પ્રકરણ પ્રમાણમાં મંદ અને અદ્વંપરસ છે; પણ બાકીનામાં રસ સારી પેઠે જળવાયેલો છે, ને પ્રસંગયોજનામાં વૈવિધ્ય અને કૌશલ રહેલાં છે. તંત્રીની જાહેર ખબરથી માંડીને એની સુલાકાત સુધીનો આખો પ્રસંગ તો બહુ જ સુંદર છે. બોખા ગોઠવવાનો પ્રસંગ, તંત્રીની “સમજ પડી કેની?” અને એનો એક ઉમેદવારે “શું સમજ્યા?” એ રૂપે પોતાની વાણીમાં કરેલો અનુવાદ એ એ પ્રસંગમાલાના મેરુ છે. જસાયિકી જેવો નિશાળમાંથી ભાગી ગયેલા છોકરાનો પત્ર, એ પોસ્ટકાર્ડની સાદી છતાં ભય ઉપજાવે એવી ભાષા, એનાથી પ્રસરેલો ભય, નવ વાગે ભય આવવાને બદલે કાઈ બનતું જ નથી વગેરે પ્રસંગો પણ સારા છે અને જયસ્વરૂપ તથા હિસાલય વિષેની ગૂઢતા ઠીક જાળવી રખાઈ છે. “કારભારીઓની ભૂમિ”ના લોકોની શ્રીયુતો કાણ છે તે જાણવાની દુર્દમ્ય જિજ્ઞાસા, વાચના-

લયનો એ લોકોએ કરેલો વિચિત્ર ઉપયોગ, રમણભાઈના પિતા મહીપતરામે અનુભવેલા પ્રસંગનું આ રૂપાંતર:

એમાંનો એક જણ ખારીએ દોડ્યો અને લાયબેરીની ખારીઓ તરફ ભેઠ ધાંરા પાડી કહેવા લાગ્યો,

‘શ્યામરાઈ કરસાઈ ! શ્યામરાઈ કરસાઈ ! આ તો આગગાડી પર હથરાઈ કરસાઈને ઓઢ્યાં વેદિયાં મળ્યાં હતાં તે છે. જોવાં હોય તો આવો.’

વજેરે પણ સારી યોજના છે. “કંપનીની મીટિંગ”ના કેટલાક ઉપપ્રસંગો ને રક્ષાસ સારો છે; જો કે એ પ્રકરણનું ‘ઓખું’ ‘ભદ્રંભદ્ર’માંની “માધવઆગસભા”નું છે.

ગોદડચંદ એકથી વધારે જાતનું વાણીવેચિત્ર બતાવે છે. પહેલા પ્રકરણમાં એ નિષ્કારણ પર્યાયો વાપરે છે. જેમકે “એ શંકાના સંદેહના સંશયની બ્રાન્ત કેટલાક કાળ સુધી પ્રવર્તમાન રહી. અન્તે આખરે અંતે છેવટે એ વાત સમજાઈ કે.....”

શ્રીયુત ફોગટચંદના ““પોતેની શોધનો ઉદ્ધ” ? એ કાંઈ વિચિત્ર શોધ જણાય છે !” એ વાક્યના જવાબમાં તેઓ કહે છે, “માત્ર વિચિત્ર જ નહિ, પણ વિલક્ષણ, વિશિષ્ટ, વિશસ્ત, વિશ્રુત, વિખ્યાત, વિવૃદ્ધ, વિસ્તીર્ણ, વિશાલ, વિ——અનેકાનેક.”

*એઓને બીમરાવે મહીપતરામનું ઓળખાણ કરાવ્યું [•] તરત જ એ ગૃહસ્થ બોલી ઊઠ્યા: “આ મહીપતરામ કે ? આપણી નાલ્યામાં ઘોળ ધાલ્યો હતો તે જ આ મહીપતરામ ?—ઓ—શંકરભાઈ ! આમ આવો, મહીપતરામ જોવા હોય તો, આપણી નાલ્યામાં ઘોળ ધાલ્યો તો તે મહીપતરામ જોવા હોય તો.”

(નરસિંહરાવ દીવેટિયા દ્વિત રમણમુકુર; પૃ. ૩૬

શબ્દો સાથે શ્રીનું નિકટત્વ આણવાની અતિલાભકારક શોધનું નિદર્શન તેઓ આ રીતે કરે છે:

આશ્રી ગામમાંથી હાલમી ઘણાંથી દૂરમાંથી હડખાયાંથી થયાંથી છે. પરમથી દહાડેથી એકથી ગધેડુંથી બનરમાંથી ફરતુંથી હટુંથી તેવામાંથી એવુંથી દૂતરુંથી તેનેથી કરડ્યુંથી. તેથી પરથીથી તેથી ગધેડુંથી હોંચીથી હોંચીથી કરતુંથી બનરમાંથી દોડવાથી લાગ્યુંથી.

પુસ્તકના વાણીવૈકલ્ય ઉપર ‘ભદ્રંભદ્ર’ની કંઈક છાપ છે. ઉપરું અવતરણ વાંચતાં જમાલ અને એના સાથીદારની “પાના” મિશ્રિત ભાષા યાદ આવે છે, જે કે બંનેમાં હેતુ જુદા છે. પોતેશ્રીની નીચેની જે ઉક્તિઓ અનુક્રમે સંક્ષેપમાં કહેવાના લાભ વિસ્તારથી જણાવતી ભદ્રંભદ્રની અને શ્રી ચંપકલાલ ચટ્ટની વાગ્દેશીની યાદ આપે છે:

(૧) શોધનો એક મહાન નિયમ છે, અને તે ગૂઢ હોવા છતાં એ વિષયમાં કુશળ હોવાથી અમને પ્રાપ્ત થયેલો છે. એ નિયમ આરંભમાં પ્રદર્શિત કરવો નોંધવો. એ નિયમ એ છે કે શાની શોધ કરવાની છે તે પ્રથમ જાણવું નોંધવો.

(૨) ખીજ કોઈએ કરેલી શોધની નોંધનો બોધ થતાં ક્ષીયુતોના નિયતમાંથી કોઈનો એવો ધોધ નીકળે છે કે તેનો અવરોધ કરવો કઠણ થઈ પડે છે.

સાક્ષરશ્રી હિમાલયની આ ઉક્તિ ભદ્રંભદ્રની સ્વપ્ન શબ્દની પુનરુક્તિવાળી આથી વધુ સારી ઉક્તિનું નવી જાતનું રૂપાંતર છે: ‘સાક્ષરશ્રીઓની પ્રતિષ્ઠા માટે લાગણી ધરાવનારે એ શોધ માટે ઇચ્છા કરવાનું સ્વપ્ન જોવાની ઇચ્છાનું સ્વપ્ન પણ ન આવે એવી ઇચ્છા સ્વપ્નમાં પણ કરવી નોંધવો.’

પ્રકરણ પાંચમાની સાક્ષરશ્રીની પુણ્યપ્રકાશની ઉક્તિ કે એ પ્રકરણની ગોઠવણની છલ્લી ઉક્તિ ભદ્રંભદ્રની એ પ્રકરણની ઉક્તિઓને મળતી છે.

કેટલાક પ્રસંગો ઉપર પણ ‘ભદ્રંભદ્ર’ની અસર છે. મનલાલ પ્રકાશકપદના ઉમેદવારોને મેનેજર “ઉપર છે એટલું બાણતા નથી!” એમ કહે છે એ પ્રસંગ રેંકળાવાળો “બળદ મારે છે તે બાણતા નથી? ધડી ધડી તે કેટલાકને કહીએ?” તે પ્રસંગ સાથે, “કેટલાક વખત સુધી નકામા જોખારા કર્યા. આખરે જોખરે અવાજે શ્રીયુતે ચર્ચાપત્ર વાંચવા માંડ્યું ત્યારે શ્રીતામંડળ સ્તબ્ધ અને જડ થઈ ગયું હતું.....” તે પ્રસંગ ભદ્રંભદ્ર પોતે દીકેલા અદ્ભુત દર્શનની કથાની શરૂઆત કરે છે તે સાથે, સાક્ષરશ્રી હિમાલય પેલો ચર્ચા-પત્રી પોતાની સામે જ બિભો છે એવી ભ્રમણામાં પડી તેને ધમકાવે છે તે પ્રસંગ ભદ્રંભદ્રના એવા અનેક મતિભ્રમો સાથે, અને તેઓ ‘ચર્ચાપત્રીને શોધી ન શકે તો તમારી સલા વિસર્જન કરો, અને ચૈસા. સાક્ષરોને વહેંચી આપી શકે છો. મને આપણે તો પણ સ્વીકારીશ’ એમ કહે છે તે તંદ્રાચંદ્ર લેખિત ભાષણને અંતે ચૈસા. માગેલા તે સાથે સામ્ય ધરાવે છે. હાસ્ય અને ઉપહાસની વૃત્તિમાં આવતાં રમણભાઈની જૂની ટેવને લીધે-ગોઠવ્યંદ અને સાક્ષરશ્રીની વાણીમાં સંસ્કૃતપ્રધાન ભાષાનો પ્રયોગ થઈ જાય છે. આ બહુ આકર્ષક નથી.

‘રાઈનો પર્વત’ તરતમાં જ પૂરું કર્યું હોવાથી એની રીતિની કંઈક છાપ આ પુસ્તક ઉપર છે. પ્રકરણ પહેલાનો આખો ઉત્તરાર્ધ અવતરણચિહ્નમાં આપેલા સંવાદમાં છે. પ્રકરણ બીજામાં દ્વિગટ્યંદ ગોઠવ્યંદને “પોતેશ્રી”ની શોધ અંગે સવાલો પૂછે છે તેના ઉપર પણ ‘રાઈનો પર્વત’ના વીણા-લેખાના સંવાદની છાપ છે.

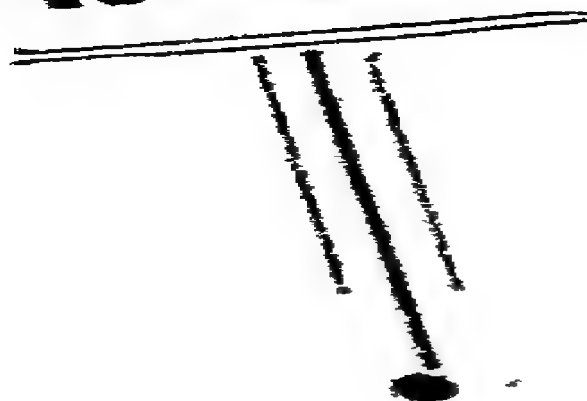
શોધવર્ધક સલા અતે નાની નકામી કે કુલ્લક વસ્તુના શાવન
અહાશોધ માની આનંદ પામવાની વૃત્તિ-એટલાનું સૂચન ' પિંડિવક
પેપર્સ' ઉપરથી હોય એમ માનવામાં અતિતક નથી.

કેટલાંક પ્રકરણોમાં પાત્રગત તોછડાઈ સહેજ વ્યાપક છે.

નાનાં સામ્યો કે સ્વલ્પ દોષો છતાં એકંદરે રમણભાઈની આ
અકવતર કૃતિ બહુ જ આશાસ્પદ છે એમ સહુ કાઈ સ્વીકારશે.

બિપિન ઝવેરી

शोधार्थी

‘Fools rush in, where Angels fear to tread.’

‘ભૂલખ મારે શિંભડી, તહિ નિશાની હોય.’

પ્રકરણ પહેલું

પોતા

શ્રીયુત ગોહંચંદ શોધમાં નીકળ્યા.

. ધરમાંથી નીકળતાં ઉમરા આગળ આવતાં શ્રીયુત અટક્યા, ગજવામાંથી કાગળ કાઢ્યો, અને તે ઉઘાડીને તે સામું આંખો પહોળી કરીને જોઈ રહ્યા. કાગળમાં શ્રીશોધવર્ધક સભાનો ઠરાવ લખેલો હતો તે મનમાં ત્રણ ચાર વાર વાંચી જઈ શ્રીયુતે આખરે મોટેથી વાંચ્યો;

“ આ સભા ધણા મનન અને અભ્યાસ અને વાદવિવાદને પરિણામે ઠરાવ કરે છે કે આ સભાના સભાસદોએ શોધ કરવી. કેલિફોર્નિયામાં અમેરિકા શોધી કાઢ્યો, જોર્જ સ્ટીવન્સને ઈજીન શોધી કાઢ્યું, ન્યૂટને ગુરુત્વાકર્ષણ શોધી કાઢ્યું, શર્લોક હોમ્સે ચોર શોધી કાઢ્યા; તો આ સભાના સભાસદોએ કાંઈ શોધી કાઢવું ન જોઈએ ? મારે ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક સભાસદે આવતી કાલથી શોધ કરવા નીકળી પડવું, અને, પોતાની નોંધ સભાના પ્રમુખ, શ્રીયુ

ગોઠડ્યંદને મોકલવી. સભાના પ્રથમ ઠરાવ પ્રમાણે પ્રત્યેક સભાસદ ‘શ્રીયુત’ કહેવાશે, પણ આજથી એવો વિશેષ ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે જે સભાસદ કિંમતી શોધ કરશે તેને ‘શ્રીયુત’ ને બદલે ‘શ્રીયુત’ની વધારે સાનભરેલી પદવી આપવામાં આવશે.”

ઠરાવ વાંચતાં શ્રીયુતના મુખ પર સ્મિત પ્રકટયું અને પ્રસરી રહ્યું. ફરી એકવાર ઠરાવ મનમાં વાંચી બઈ શ્રીયુત મનમાં બોલ્યા,

‘આ ઠરાવ અપૂર્ણ છે, કેમકે, તે સંપૂર્ણ નથી. પ્રમુખે શોધ કરવી એવું આ ઠરાવમાં લખ્યું નથી. પ્રમુખ તે સભાસદમાં આવી બન્ય, પણ સભાસદોએ પોતાની શોધની નોંધ પ્રમુખને મોકલવી એમ ઠરાવ્યું છે, અને પ્રમુખે પોતાની નોંધ કોઈને મોકલવાનું ઠરાવ્યું નથી, તેથી, ગર્ભિત રીતે એમ ફલિત થતું સૂચિત થાય છે કે પ્રમુખે શોધ કરવાની નથી. પરંતુ બીજા સભાસદો ‘શ્રીયુત’ ના કીર્તિમંત પદના અધિકારી થઈ શકે અને પ્રમુખ ન થઈ શકે એવા ઉદ્દેશના નિર્દેશનો સંદેશ શી રીતે હોય? અને વળી, પ્રમુખ પોતાની નોંધ પોતાને મોકલી શકે છે: પોતાના ઉપર ટપાલમાં મોકલી શકે; અથવા નોંધ પોતાના નોકરને આપી તે પાછી પોતાને આપવાનું નોકરને કહી શકે, અથવા, પોતાના એક હાથે પોતાના બીજા હાથને આપી શકે. ખરે, પ્રમુખ ‘પોતે’ શું કરી શકે તે આજ સુધી અજ્ઞપ્રયું હતું! આ ‘પોતે’ની શોધ એ બહુ મોટી શોધ છે. પરંતુ આવી મારા પોતાના ઉપયોગની શોધના બોધની નોંધ સભાને શા માટે આપી દેવી? સભા માટે બીજી શોધ કરીશ, અને આ શોધ તો હું પોતે જ રાખીશ અને આ શોધની પ્રાપ્તિના સ્મરણાર્થે મારા માટે હું ‘પોતે’ પદ વાપરીશ અને વપરાવીશ. વધારે સાન્નિદ્યશ્ચર્ચા ભરેલું શું- “શ્રીયુત પોતે” કે “પોતેશ્રી” ? એ શોધી કાઢવું પડશે. એ કામ કઠણ છે. પણ, તેનું કારણ તો એટલું જ છે કે એ કામ સહેલું નથી.’

પોતે

શ્રીયુત પોતેએ અથવા પોતેશ્રીએ ઠરાવનો કાગળ ખીડીને પાછા ગળવામાં મૂક્યો, અને, ઉમરો ઝોળ'ગી ઘર બહાર નીકળ્યા. રસ્તેથી ગોલાનો વરઘોડો જતો હતો તેમાં ગોદડચંદ લગી ગયા; પણ શ્રીયુત શોધના વિચારમાં એવા મશગુલ હતા કે શ્રીયુતને ખબર ન પડી કે હું વરઘોડામાં ચાલું છું. થોડે જતાં સાથે ચાલનારે પૂછ્યું,

‘ કેમ ગોલા રાના ! ક્યા ગામના ? વરરાજના સગા થાઓ ? ’

ગોદડચંદ વિચારમાળામાંથી જાગી ઊઠ્યા અને ચમક્યા. અ-
પ્રસન્નતામાંથી એકદમ ક્રોધનો ઊભરો આવ્યો. અને શ્રીયુતે
ઉદ્ગાર કર્યો,

‘ તું ગોલો. તારો આપ ગોલો ! ’

‘ હું તો ગોલો છું જ, ને મારો આપ ખી ગોલો છે. પન તું
કેન છે ? તું ને તારા આપ ગોલા નહિ તો કેન ? ’

રોષના આવેશમાં ગોદડચંદની જીભ લચકાઈ ગઈ, અને ઉચ્ચાર
કરવાનો પ્રયાસ કરતાં શ્રીયુત બોલ્યા,

‘ હું ! હું ! કે...કે...ણુ છું ત-ત-તું જાણે છે ? મ-મ-મને
તું એવું કેણુ કહેનારો ? શ્રીશોધવર્ધક સલાના શ્રીયુત પ્રમુખને ? ’

વરઘોડો અટક્યો. લોકો એકઠા થયા. વરનો આપ આવી
ચહોંચ્યો. તેણે ખીજવાઇને શ્રીયુતને પૂછ્યું,

‘ તું અમારા વરઘોડામાં કેમ પેડો ? ’

‘ હું શોધ કરવા નીકળ્યો છું. એક શોધ તો મેં કરી કે
આ માણસ ગોલો છે અને એનો આપ પણ ગોલો છે. શોધ તો
અકસ્માત થઈ છે, પણ કદાચ, તે કિંમતી માલમ પડશે. ’

‘ ખીધેલો છે, નીકલ અહીંથી. ’

શ્રીયુતને ઘણો અન્યાય થયો. આખું સાબન પીધેલું હતું અને એટલા શ્રીયુત વગર પીધેલા હતા. પણ ગોલાઓથી શ્રીયુત બુદ્ધ પડ્યા તે જ ઠીક થયું. એ લોકો ગોલા છે એ સિવાય તેમનામાં બીજું કંઈ શોધવા જેવું હતું નહિ.

‘હું “પોતે” છું એ વાત એ લોકોને કહેવી રહી ગઈ, પણ ન્યાં સુધી “શ્રીયુત પોતે” અને “પોતેશ્રી” વચ્ચેનો નિર્ણય કયો નથી ત્યાં સુધી કહેવું પણ શી રીતે? નિર્ણય જલદી કરવાનો રસ્તો તો એ જ છે કે તે જલદી કરવો. “શ્રીયુત પોતે” એ પદમાં “શ્રીયુત” શબ્દ મુખ્ય થાય છે અને “પોતે” શબ્દથી તો એટલું જ દર્શાવાય છે કે “શ્રીયુત” આપોઆપ છે અને તેમની તરફથી બીજું કંઈ હોય એમ નથી. “પોતેશ્રી” એ પદમાં “પોતે” એ શબ્દ મુખ્ય થાય છે અને “શ્રી” માત્ર પૂંછડા પેઠે લટકે છે.

“પોતે”નું મહત્ત્વ તો પોતે શબ્દ પહેલો મૂકવાથી જ પ્રકટ થાય. પણ, બોલવામાં ગોઠી તરફી લેવાનું પસંદ કરનારા લોકો એકલું “પોતે” કહે અને “શ્રી” મૂકી દે તો હું “શ્રી” માંથી રહી જાઉં. પરંતુ “શ્રીયુત પોતે” માં પણ એ લય છે. એવા લોકો એકલું “શ્રીયુત” કહે તો હું “પોતે” માંથી રહી જાઉં.’

આવી તર્કબળ ગૂંથતા ગૂંથતા ગોઠડ્યંદજતા હતા. એવામાં કંઈ સાથે અથડાયા. ઊંચું મોં કરી બેતા આશ્ચર્ય પામી ગોઠડ્યંદ બોલ્યા,

‘કાણુ ! શ્રીયુત કોગટ્યંદ ! કપાળે હાથ કેમ ફેરવો છો ?’

‘આપના કપાળે મારા કપાળને કંઈ કહ્યું તે અંદર ઉતારી દઉં છું.’

‘પોતાના કપાળમાં ફરતી કંઈ કિંમતી શોધનું હરણુ ન થાય એ સંભાળજો.’

પોતે

‘પોતાના?’

‘પોતાના એટલે મારા. મારા અર્થાત્ પોતાના કપાળમાં આવીએ સદેશો તમે તમારા કપાળમાં ઉતારી દો છો તે ક્રિયાને ઉદ્દેશીને કહું છું કે પોતાના અર્થાત્ મારા કપાળમાં ગૂઢ રીતે સ્ફુરાયમાન થઈ રહેલી કોઈ મહાન શોધ એ સદેશો દ્વારા તમારા કપાળમાં ઉતારી દેવામાં ન આવે તે સંભાળ રાખવા એતવણી આપું છું.’

‘આપણા ખંતેના કપાળ કદાચ એવું કોઈ કાવતરું કરતા હોય તો હું એ વિશે અજ્ઞાન છું અને નિર્દોષ છું. માણસોના કપાળમાં ઘણા દગા ચાલે છે એવી શોધ શ્રીયુત કચરાચંદને જડવાની તૈયારીમાં છે.’

‘માણસોના કપાળમાં દગા હોવા વિશે પોતાને પણ ઘણા વખતથી શંકા છે.’

‘પોતાને?’

‘પોતાને એટલે મને.’

‘આ “હું” અને “પોતે” ની ગડમથલથી જણાય છે કે ખતી પ્રવૃત્તિ પણ હાલ કપાળના કોઈ મામલાની શોધ તરફ છે.’

‘હાલ તો શાની શોધ કરવી તે શોધી કાઢવામાં જ પોતાનું મન શુદ્ધિ અને અંતઃકરણ રોકાયેલાં છે અને તેથી, ખીજા કોઈ પણ વિષય તરફ પોતાના તર્ક વિચાર કે કલ્પના જઈ શકતાં નથી. અને “પોતે” એમાં ગડમથલ નથી, મહાન સિદ્ધિ છે. કવિ કાલિદાસનું વચન ખરું પડ્યું છે.’

‘કયું વચન?’

‘શ્રિયા દુરાપઃ કથમીક્ષિતો મવેત્ । હાલના સમયમાં કેટલા બધા લોકો શ્રીની પ્રાપ્તિ માટે વલખાં મારી રહ્યા છે અને શ્રીને પોતાની તરફ લાવવા સારુ પોતાની જેમ અને તેમ પાસે “શ્રી” શબ્દ લખવા લાગ્યા છે એ નિરીક્ષણ કરતાં શ્રી કેવી હઠીલી છે એમ પોતાને કલ્પના થતી હતી. એવામાં એકાએક શ્રીએ જ કૃપા કરી અને પોતાના અર્થાત્ મારા નામને પણ ખસેડી નાખી એવી સર્વ ઉપાધિઓને દૂર કરી મારું અન્તઃસ્વરૂપ ઉંડાણમાંથી ખોળી કાઢી શ્રી મારા ખરેખરા “હું” સાથે અર્થાત્ પોતે સાથે જોડાઈ ગઈ છે, અને, હવે હું પોતેશ્રી થઈ ગયો છું.’

‘પોતેશ્રી ? કેવું અદ્ભુત !’

‘એ જ માટે કહું છું કે શ્રી જેની પાસે જવાની ઇચ્છા કરે તેને પ્રાપ્ત કરતાં શ્રીને સુશ્કેલી નડતી નથી એ કાલિદાસનું વચન ખરું પડ્યું છે.’

‘શ્રી જોડાઈ શી રીતે ગઈ તે સમજાયું નહિ.’

સાધારણ બુદ્ધિથી એ વિષય સાન્ત અને અધ્વાન્ત સમજાય તેમ નથી. કારણ કે, અસાધારણ બુદ્ધિથી જ તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરી હું થોડું ઘણું નિરૂપણ કરું છું. આપણી સલાના ઠરાવને અનુસરી “શ્રીયુત ગોદડચંદ” એ શબ્દોથી મારા નામનો ઉચ્ચાર કરતાં “શ્રી” અને “ગોદડચંદ” વચ્ચે “યુત” નું મહાસાગર જેટલું વિશાળ અન્તર રહે છે. વસ્તુ જેમ ઉત્તમ અને સારભૂત થાય તેમ અર્ક પેઠે પાતળી અને સૂક્ષ્મ થાય છે એ ન્યાય પ્રમાણે “શ્રીયુત” કરતાં “શ્રીયુત” વધારે ઉત્તમતા અને સારભૂતતાનું ચિહ્ન છે એ ખરું છે, પણ, વધારે વિચાર કરતાં મને લાગ્યું છે કે મારી ઉત્તમતા અને સારભૂતતા દર્શાવવા “શ્રીયુત” પદ પર્યાપ્ત નથી, અને ઉપર કહેલું અન્તર તો એથી માત્ર “અ” જેટલું જ ઘટે છે. “શ્રીગોદડચંદ” કહેતાં “શ્રી”

પોતે

મારી વધારે નજીક આવે એ ખરું, પણ ઊંડું મનન, ધ્યાન અને નિર્દિધ્યાસન કરતાં જાણાય છે કે એથી ફક્ત “શ્રી” અને “ગો” નિકટ આવે છે અને આખા “ગોડ્ડચંદ”થી તો “શ્રી” છોટે રહે છે. મારા અન્તર્ભાગ પાસે “શ્રી”ને મૂકવા સારું “ગોડ્ડચંદ” એવો પ્રયોગ કરી “શ્રી”ને મધ્યમાં મૂકવાની મેં ધારણા કરેલી, પણ તેથી માત્ર “શ્રી”નું “ડ” અને “ચ” સાથે સામીપ્ય થાય, અને “ગોડ્ડચંદ”થી તો “શ્રી” આઘી જ રહે, એવી કલ્પના થતાં એ ધારણા મેં છોડી દીધેલી. આ ગુંચવાડાથી નિરાશ થઈ હું માત્ર “શ્રીયુત” થવાના અભિલાષમાં પર્યાપ્તિ માની અટક્યો હતો, એવામાં એકાએક “પોતે”ની શોધનો ઉદય થયો, અને, મધ્ય-રાત્રે ચંદ્રોદય થવાથી અંધકાર નિરસ્ત થઈ જાય તેમ આ “પોતે”ની શોધનો ઉદય થવાથી સર્વ નિરાશા નિરસ્ત થઈ ગઈ.

“પોતેની શોધનો ઉદય” ? એ કાંઈ વિચિત્ર શોધ જાણાય છે !

“માત્ર વિચિત્ર જ નહિ, પણ વિલક્ષણ, વિશિષ્ટ, વિશસ્ત, વિશ્રુત, વિખ્યાત, વિવૃદ્ધ, વિસ્તીર્ણું, વિશાલ, વિ—અનેકાનેક.”

‘આપ ઉલ્લાસપૂર્ણ થયા છો !’

‘તેનું કારણ તો એ જ છે કે હું ઉલ્લાસથી પૂર્ણ થયો છું અને, આવી અદ્ભુત પ્રાપ્તિ થઈ હોય ત્યાં ઉલ્લાસ સિવાય બીજી માનસિક સ્થિતિ વર્તમાન હોય તો ચિત્ત સ્વસ્થ જાણાય ? એ શોધ એવી અમૂલ્ય છે કે “શ્રીયુત” પદ મેળવવા સારુ તેના બદલામાં એ શોધ આખી દેવા હું ઇચ્છતો નથી. આપણી સલાની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ થતી ન હોય તો હું હવે “શ્રીયુત” થવાની અપેક્ષા ધરાવું જ નહિ, કારણ કે, એથી વધારે ભવ્ય પ્રકારે પોતે શ્રી સાથે સંબદ્ધ થયા છે.”

“પોતે” અને “શ્રી”નો એ સંબંધ આપે હજી સમજાવ્યો નથી.

‘શ્રિયા દુરાયઃ કથમીન્સિતો મવેત્ । હાલના સમયમાં ફેટલા બધા લોકો શ્રીની પ્રાપ્તિ માટે વલખાં મારી રહ્યા છે અને શ્રીને પોતાની તરફ લાવવા સારુ પોતાની જેમ બને તેમ પાસે “શ્રી” શબ્દ લખવા લાગ્યા છે એ નિરીક્ષણ કરતાં શ્રી કેવી હઠીલી છે એમ પોતાને કદપના થતી હતી. એવામાં એકાએક શ્રીએ જ કૃપા કરી અને પોતાના અર્થાત્ મારા નામને પણ ખસેડી નાખી એવી સર્વ ઉપાધિઓને દૂર કરી મારું અન્તઃસ્વરૂપ ઉંડાણમાંથી ખોળી કાઢી શ્રી મારા ખરેખરા “હું” સાથે અર્થાત્ પોતે સાથે જોડાઈ ગઈ છે, અને, હવે હું પોતેશ્રી થઈ ગયો છું.’

‘પોતેશ્રી ? કેવું અદ્ભુત !’

‘એ જ માટે કહું છું કે શ્રી જેની પાસે જવાની ઇચ્છા કરે તેને પ્રાપ્ત કરતાં શ્રીને મુશ્કેલી નડતી નથી એ કાલિદાસનું વચન ખરું પડ્યું છે.’

‘શ્રી જોડાઈ શી રીતે ગઈ તે સમજાયું નહિ.’

સાધારણ બુદ્ધિથી એ વિષય સાન્ત અને અધ્વાન્ત સમજાય તેમ નથી. કારણ કે, અસાધારણ બુદ્ધિથી જ તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરી હું થોડુંધણું નિરૂપણ કરું છું. આપણી સલાના ઠરાવને અનુસરી “શ્રીયુત ગોદડચંદ” એ શબ્દોથી મારા નામનો ઉચ્ચાર કરતાં “શ્રી” અને “ગોદડચંદ” વચ્ચે “યુત” તું મહાસાગર જેટલું વિશાળ અન્તર રહે છે. વસ્તુ જેમ ઉત્તમ અને સારભૂત થાય તેમ અર્ક પેઠે પાતળી અને સૂક્ષ્મ થાય છે એ ન્યાય પ્રમાણે “શ્રીયુત” કરતાં “શ્રીયુત” વધારે ઉત્તમતા અને સારભૂતતાનું ચિહ્ન છે એ ખરું છે, પણ, વધારે વિચાર કરતાં મને લાગ્યું છે કે મારી ઉત્તમતા અને સારભૂતતા દર્શાવવા “શ્રીયુત” પદ પર્યાપ્ત નથી, અને ઉપર કહેલું અન્તર તો એથી માત્ર “અ” જેટલું જ ઘટે છે. “શ્રીગોદડચંદ” કહેતાં “શ્રી”

પોતે

મારી વધારે નજીક આવે એ ખરું, પણ ઊંડું મનન, ધ્યાન અને નિર્દિધ્યાસન કરતાં જણાય છે કે એથી ફક્ત “શ્રી” અને “ગો” નિકટ આવે છે અને આખા “ગોડદયંદ” શ્રી તો “શ્રી” છેટે રહે છે. મારા અનુભવ પાસે “શ્રી”ને મૂકવા સારું “ગોડદયંદ” એવો પ્રયોગ કરી “શ્રી”ને મધ્યમાં મૂકવાની મેં ધારણા કરેલી, પણ તેથી માત્ર “શ્રી”નું “ડ” અને “ય” સાથે સામીપ્ય થાય, અને “ગોડદયંદ”થી તો “શ્રી” આઘી જ રહે, એવી કલ્પના થતાં એ ધારણા મેં છોડી દીધેલી. આ ગુંચવાડાથી નિરાશ થઈ હું માત્ર “શ્રીયુત” થવાના અભિલાષમાં પર્યાપ્તિ માની અટક્યો હતો, એવામાં એકાએક “પોતે”ની શોધનો ઉદય થયો, અને, મધ્ય-રાત્રે ચંદ્રોદય થવાથી અંધકાર નિરસ્ત થઈ જાય તેમ આ “પોતે”ની શોધનો ઉદય થવાથી સર્વ નિરાશા નિરસ્ત થઈ ગઈ.

“પોતેની શોધનો ઉદય” ? એ કાંઈ વિચિત્ર શોધ જણાય છે !

“માત્ર વિચિત્ર જ નહિ, પણ વિલક્ષણ, વિશિષ્ટ, વિશસ્ત, વિશ્રુત, વિખ્યાત, વિવૃદ્ધ, વિસ્તીર્ણું, વિશાલ, વિ—અનેકાનેક.”

“આપ ઉલ્લાસપૂર્ણ થયા છો !”

‘તેનું કારણ તો એ જ છે કે હું ઉલ્લાસથી પૂર્ણ થયો છું અને, આવી અદ્ભુત પ્રાપ્તિ થઈ હોય ત્યાં ઉલ્લાસ સિવાય બીજી માનસિક સ્થિતિ વર્તમાન હોય તો ચિત્ત સ્વસ્થ જણાય ? એ શોધ એવી અમૂલ્ય છે કે “શ્રીયુત” પદ મેળવવા સારું તેના બદલામાં એ શોધ આપી દેવા હું ઇચ્છતો નથી. આપણી સભાની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ થતી ન હોય તો હું હવે “શ્રીયુત” થવાની અપેક્ષા ધરાવું જ નહિ, કારણ કે, એથી વધારે ભવ્ય પ્રકારે પોતે શ્રી સાથે સંબંધ થયા છે.”

“પોતે” અને “શ્રી”નો એ સંબંધ આપે હજી સમજાવ્યો નથી

‘અને પોતાને જ ક્યાં સુધી એ સંબંધ સમજાયો નહોતો. પ્રથમ તો પોતાને એટલું જ સમજાયું કે “પોતા”ની શોધ તે શોધ છે, પછી કેટલેક કાળે સમજાયું કે એ શોધ ઘણી સહાન છે. પછી કેટલેક કાળે સમજાયું કે એ શોધનો “શ્રી” સાથે કંઈક સંબંધ છે. એ સંબંધનું રહસ્ય કેટલાક કાળ સુધી પોતાની આગળ રખે થયેલું નહિ, અને “શ્રીયુત પોતે” પદ વાપરવું કે “પોતેશ્રી” પદ વાપરવું એ શંકાના સંદેહના સંશયની બ્રાન્તિ કેટલાક કાળ સુધી પ્રવર્તમાન રહી. અંતે આખરે અને છેવટે એ વાત સમજાઈ કે શ્રીએ નજીકમાં નજીક અને નિકટમાં નિકટ આવવા સારું “ગોઠડ્યંદ” રૂપી ખોખું કાઢી નાખ્યું છે અને એ ખોખાની અંદર રહેલા ખરેખરા અધિષ્ઠાનને બહાર કાઢી શ્રીએ તેમને “પોતે” રૂપે પ્રકટ કર્યા છે અને તેમની સાથે જોડાઈ “પોતેશ્રી” પદ ઉપજાવ્યું છે.’

‘ “શ્રીપોતે” એવું પદ કેમ ઉપજાવ્યું નહિ હોય ? ’

‘વિનય ખાતર શ્રી પોતાને પાછળ મૂકે છે. તેમ જ વળી, શ્રીનો એવો ધર્મ છે કે કોઈ આધાર હોય તો જ શ્રી સ્થાપિત થઈ શકે છે. “પોતે”નો આધાર સ્થપાયા વિના શ્રી પહેલી શી રીતે સ્થાપિત થાય ? ’

‘ “પોતેશ્રી” કરતાં “હુંશ્રી” પદ વધારે સુધટિત ન થાય ? “ગોઠડ્યંદ”ના ખોખામાં નિવાસ કરનારો ખરેખરો તો “હું” છે. ’

‘ “પોતેશ્રી” વધારે શોભાયમાન અને રોનકદાર છે. વળી, ખીજાઓ મારે માટે “પોતેશ્રી” પદ વાપરી શકે તેમ “હુંશ્રી” પદ વાપરી શકે નહિ. માટે, “પોતેશ્રી”ની સ્થાપનાને દૃઢ રહેવા દઈ એ છોડનો વિકાસ કરવો જોઈએ. ’

‘વિકાસનો કોઈ માર્ગ આપના ખ્યાલમાં આવ્યો છે ? ’

‘એક માર્ગ તો એ છે કે શબ્દો સાથે “શ્રી”નો પ્રત્યક્ષ તથા

અનંતર વગરનો સંબંધ કરવો નોંધ્યો. પત્રવ્યવહારમાં કાગળને મથાળે “ શ્રી ” લખવામાં આવે છે તેથી કાગળના લખાણથી શ્રી બહુ દૂર રહે છે અને કાગળમાં ધણી જૂજ શ્રી સંક્રાન્ત થાય છે. ‘ શ્રી ’ ની નોંડે “ ૧ ” લખ્યાથી એ જૂજ શ્રી માત્ર સ્વાગણી થાય છે. પણ આ માર્ગે હજારગણી શ્રી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.’

‘ શા રીતે ? ’

‘ ઉદાહરણાર્થ, “ તમારાથી ગઈથી કાલનોથી કાગળથી પહેલ્યોથી છેથી. તેથી વાંચીથી હકીકતથી નળીથી. ખીલુંથી, તમેથી, છીંકણીથી મંગાવીથી તેથી સારીથી નોંધથી મોકલીશુંથી. ” ’

‘ આ તો અપૂર્વ ચમત્કાર છે ! ’

‘ વળી, તમારા હાથમાં આ વર્તમાનપત્ર છે તે આપું આ રીતે શ્રીમય થઈ શકે. એમાંનો આ એક ફકરો લો અને તે ઉપર શ્રીનો પ્રયોગ કરો: “ આથી ગામમાંથી હાલથી ધણીથી કૂતરાથી હડખાયાંથી થાયથી છેથી. પરમથી દહાડેથી એકથી ગધેડુંથી બનર-માંથી ફરતુંથી હતુંથી તેવામાંથી એવુંથી કૂતરુંથી તેનેથી કરડ્યુંથી. તેથી પરથીથી તેથી ગધેડુંથી હોંચીથી હોંચીથી કરતુંથી બનરમાંથી દોડવાથી લાગ્યુંથી. ” ’

‘ આવી ગંજવર અને ભયંકર શોધ આપે કરી છે તેથી આપનું જીવન કૃતકૃત્ય થઈ ગયું છે. હવે ખીજી શોધ માટે આપે શા માટે પ્રયાસ કરવો નોંધ્યો ? ’

‘ મિત્રોની દૃષ્ટિએ આ શોધ ગંજવર છે, અને શત્રુની દૃષ્ટિએ આ શોધ ભયંકર છે એમ તમારા વચનનું તાત્પર્ય પોતેથી સમજે છે, અને તે વચન યથાર્થ છે, પરંતુ, હાલ તો પોતેથી એ શોધ પોતેથીની પાસે જ રાખવા ધારે છે. સલા માટે પોતેથી ખીજી શોધ શોધી કાઢશે.’

પ્રકરણ પીજી

પ્રકાશક

ગોદડચંદ અને ફેગટચંદ સંભાષણ આગળ ચલાવવા માટે વિષયની શોધમાં હતા, અને, દરે દિશા તરફ દષ્ટિ કરતા ઊભા હતા, એવામાં શ્રીયુત ઉકરડાચંદ આવી પહોંચ્યા. મુખમુદ્રા ઉપરથી એ શ્રીયુત કાંઈ ઉશ્કેરાયેલા જણાતા હતા. અને શ્રીયુત તરફ આશ્ચર્ય-ભરેલી દષ્ટિ કરી એમણે પૂછ્યું,

‘તમે નથી આવતા ?’

‘ક્યા ?’ એવો ઉદ્ગાર બંને શ્રીયુતનાં જરૂર કરતાં જરા વધારે પહોળાં થયેલાં મુખમાંથી સામટો નીકળી ગયો.

‘શ્રીયુત ફેગટચંદના હાથમાં આ “અફવા સમાચાર” પત્ર છે તો પણ એમાંની એ જાહેર ખબર તમે વાંચી નથી ?’

અજ્ઞાન નહિ જણાવવાનો પોતેશ્રીએ પ્રયત્ન કરી નેયો, અને, ચહેરા ગંભીર રાખી પોતે બોલ્યા,

પ્રકાશક

‘હડખાયા કૂતરાની તો દેશાવરથી આવેલી ખખર છે,
જાહેર ખખર નથી.’

‘શોધમાં ને શોધમાં હડખાયા કૂતરા પાછળ જતાં આપે આ
મોટા કાળા અક્ષરથી છાપેલી ઢંઢેરા સરખી જાહેર ખખરની અવ-
ગણના કરેલી જણાય છે,’ એમ કહી શ્રીયુત ઉકરડાયદે શ્રીયુત
ફેગટયંદના હાથમાંથી “અફવા સંસાર” ઝુંટાવી લઈ તેમાંની
જાહેર ખખર તેમના નાક પાસે ધરી.

કેટલાંક કારણોને લીધે શ્રીયુત ફેગટયંદ નાક વડે વાંચી શક્યા
નહિ અને જાહેર ખખર પર પોતાની આંખો ગોઠવવા પાછા હડવા
લાગ્યા. પણ એ ક્રિયા પૂરી થઈ રહે તે પહેલાં શ્રીયુત ઉકરડાયદે
વર્તમાનપત્ર પોતાની તરફ ખેંચી લીધું અને પોતે જ મોટેથી વાંચ્યું.

જોઈએ છે.

આ પત્રના સારુ એક પ્રકાશક જોઈએ છે. બધી
જાતના પ્રકાશ કરી શકે એવા માણસની જરૂર છે. તે
બુદ્ધિમાન નહિ હોય તો ચાલશે, પણ પોતાને બુદ્ધિમાન
માનતો હોવો જોઈએ. લાયકતા પ્રમાણે કે કોઈ પણ
ધોરણ પ્રમાણે અમે પગાર આપવા બંધાતા નથી.
ઉમેદવારોએ આને સાંજે પાંચ વાગે આ પત્રની
ઓફિસમાં અધિપતિને મળવું.

અને શ્રીયુતને આશ્ચર્યથી પ્રાપ્ત થયેલી સ્તબ્ધતા ઓછી
થવાની વાર ન જોતાં શ્રીયુત ઉકરડાયદે વર્તમાનપત્ર શ્રીયુત ફેગટ-
યંદના જડ હાથ પાસે પાછું ઝલાવ્યું અને પછી કહ્યું,

‘આ નોકરી કે પગાર મોટે આપણે ઇતેખર નથી. પણ, આ
પ્રસંગે શોધ કરવાની બહુ સારી તક મળશે. પાંચ કલાક આપણને
પૂજ્યા વિના પણ વાગે.’

પોતેશ્રીએ અધીરા થઈ ઉઠરડાચંદને પૂછ્યું, 'દૂંકામાં દૂંકા રસ્તો કયો છે ?'

‘દોડવું એ સહુથી દૂંકા રસ્તો છે.’

મોટા માણસો દોડ્યા એમ કહેવું એ લાજિમ નથી, પણ ત્રણે શ્રીયુત દોડ્યા એ વાત ખરી છે.

‘અફવા સમાચાર’ની ઑફિસના ખારણા આગળ શ્રીયુત કચરાચંદ, શ્રીયુત કાદવચંદ, શ્રીયુત પુંજચંદ, શ્રીયુત અમથાચંદ અને ખીજા ઉમેદવારો ઊભા હતા, તેમની સાથે અથડાયા અને તેમણે ઝાલી લીધા ત્યાં સુધી દોડતા ત્રણ શ્રીયુતોમાંથી કોઈ અટક્યું નહિ. ખારણા આગળ ઊભેલા મંડળમાં એ રીતે પડેલું ભંગાણુ શમ્યા પછી અંદર દાખલ થવા વિશે મસલત ચાલી. કેટલાકનું માનવું એવું હતું કે ઉમેદવારોને ખોલાવવા ઑફિસમાંથી કોઈ બહાર આવશે. કેટલાકનું માનવું એવું હતું કે ઑફિસના માળ પરની ખારીએ આવી કોઈ ઉમેદવારોને અંદર ખોલાવશે. કેટલાકનું માનવું એવું હતું કે ઉમેદવારોને દાખલ થવા માટે ઘંટ વાગશે. એવી ઘણી કલ્પનાઓ થઈ પણ તેમાંથી એકે ખરી પડી નહિ. પાંચ વાગી ગયા હતા અને ક્યાં સુધી વાટ જોવી તે સમજાયું નહિ. તેથી આખરે વિચાર કરવા મૂકી દઈ ઉમેદવારમંડળ હલ્લો કરી ઑફિસની અંદર પેહું.

ઑફિસમાં દાખલ થતા એકદમ આવકારના ધ્વનિ ઊઠશે એવી કેટલાક ઉમેદવારોની કલ્પના હતી, પણ, તે પણ ખરી પડી નહિ. નીચું જોઈ ખીખાં ગોઠવવામાં ગુંથાયેલા કંપોઝીટરોમાંથી કેટલાકે ઊંચું જોઈ ઉમેદવારોના ઝોલા તરફ ધ્રુણુભર આશ્ચર્યભરેલી દૃષ્ટિ કરી. પણ તરત પાછા તેઓ પોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. છાપખાનાના સંચા ચલાવનારા, સંચા પર શાહીનાં રોલર ફેરવનારા, છપાયેલા કાગળની થોકડીઓ કરનારા વગેરે કારીગરો પાસે થઈને

ઉમેદવારો ચક્કર ફર્યા પણ, કાંઈએ તેમને એક શબ્દ કહ્યો નહિ. અને કાંઈએ સંભાળણ કરવાની વૃત્તિ બતાવી નહિ. કાંઈએ લેખવ્યા નહિ તેથી ઉમેદવારો મુંઝાયા, પણ, આખરે શ્રીયુત પોતેશ્રી અગ્રણી થઈ એક કારીગર પાસે ગયા અને પૂછ્યું,

‘આજની જાહેર ખબર—’

‘જાહેર ખબર માટે મળવું હોય તો મેનેજરને મળો,’ એમ બોલી તેણે બીચું જોઈ પોતાનું કામ ચાલુ કર્યું.

બીજા કારીગર પાસે જઈ, પોતેશ્રીએ પૂછ્યું,

‘મેનેજર ક્યાં હશે ?’

કારીગરે જાંચું માથું કર્યા વિના આગળી બતાવી, પણ દશ દિશામાંથી કંઈ દિશામાં આગળીનો નિર્દેશ હતો તે સમજી શકાય તેમ નહોતું, તેથી ત્રીજા કારીગર પાસે જઈ પોતેશ્રીએ પૂછ્યું,

‘મેનેજર સાહેબની ઓફિસ ક્યાં છે ?’

‘ઉપર. એટલું જાણતા નથી !’

તોજડા જવાબથી શ્રીયુત પોતેશ્રી કાંઈક નિસ્તેજ થયા, પણ, સુચવાડામાંથી છૂટ્યા એટલે સંતોષ માની દાદર પર ચડ્યા, અને, ઉમેદવારોનું ટાળું તેમની પાછળ ચડ્યું.

દાદરને મથાળે પહોંચી ઉમેદવારો એકઠા થયા અને માળ ઉપરના ખંડમાં બેસી રહ્યા. ખંડમાં દેવદારની પેટીઓનાં ભાગેલાં ખોખાંના ગોઠવ્યા વિનાના ઢગલા પડેલા હતા તે વચ્ચે નજર કરી બીજી કાંઈ વસ્તી છે કે કેમ તેની પોતેશ્રી તપાસ કરતા હતા. એવામાં એક ઢગલા પાછળથી એક માણસ બોલી બેઠો,

‘આ ધાક શાની આવી ?’

ભોંયતળિયે મળેલો નિઃશબ્દ આવકાર સારો કે આ સશબ્દ.

‘તમારે માટે કાચ ને ગાલીચા પથરાવીએ? આ જોખા નાખીને એ પર ખેસો. જોઈએ, જોખાની ખેઠક બનાવતાં કાને આવડે છે? એ પણ હુન્નર છે. સમજ પડી કેની?’

દેવદારની પેટીઓનાં જોખાં ગોઠવવાની પરીક્ષા આપવી એ પોતેશ્રીને અને ખીજા શ્રીયુત ઉમેદવારોને અણધરતું લાગ્યું; પણ, શોધમાં નીકળેલા મહાપુરુષો માન કે પદવી માટે અટકતા નથી એ અત્ર લક્ષમાં લઈ બધા શ્રીયુત ખીજા ઉમેદવારો સાથે જોખાં ઉઘા-મવામાં સામેલ થઈ ગયા. ઢગલામાંથી જોખાં ખેંચી કાઢ્યા પછી પણ તેની સગવડ ભરેલી ખેઠક બનાવવી એ સહેલું નહોતું. ખેડા પછી જોખાં ડગડગે નહિ એમ ગોઠવતાં ઉપરના ભાગમાં ભાંગેલાં પાટિયાં આવતાં હતાં, અને ભાંગેલાં પાટિયાં ઉપરના ભાગમાં ન આવે એમ ગોઠવતાં જોખાં ડગમગતાં હતાં. વાગે એવી રીતે બહાર નીકળતા આપડા અને ખીલાનો ઉપદ્રવ તો તે ઉપરાંત જુદો હતો. વાંસલા, રંદા અને ચારી હાજર હોત તો પણ ઉમેદવારોમાંથી કાઈકે જ તેનો ઉપયોગ કરી શકત. પરંતુ સુલાગ્યે સહુને પોતાની શુદ્ધિ પર શ્રદ્ધા હતી, અને, શુદ્ધિમાન પુરુષો પોતાની શુદ્ધિ આગળ જોખારોને ત્યાગ ગળે છે, તેથી, જોખાં ચાડાં, અવળાં, ઊભાં ગમે તેમ નાખીને ઉમેદવારો તે પર ખેસી ગયા. તેમને એ ધનામાં પ્રવૃત્તિ કરનાર પોતાના માટે હુગડાના પારણાવાળો ચોરડીમાંથી ખુરશી ઘસડી લાવ્યો અને ઉમેદવારોની સામે આવી તે પર ખેડો.

‘તમને આ પેપરના અધિપતિએ જોલાવ્યા છે તો અધિપતિ હું જ છું. સમજ પડી કેની ? તમે પેપરના મેનેજર જોગો છો તો મેનેજર હું જ છું. સમજ પડી કેની ? તમારે છાપખાનાના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું કામ હોય તો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ હું જ છું. સમજ પડી કેની ? તમે પ્રેસના માલિકને મળવા આવ્યા હો તો માલિક હું જ છું. સમજ પડી કેની ? જે વખતે જે જોહાની જરૂર લાગી થાય છે તે વખતે તે જોહો હું ધારણ કરું છું. સમજ પડી કેની ? ચંદુલાલ ! ખરું કેની ?’

ચંદુલાલના કપાળ ઉપર તેમની પોતાની જ્યુલિશક્તિના ચઢિયાતાપણા માટે સંતોષ દર્શાવનારું તલ્લેયું ચડેલું હતું. ગર્વ થોડો ઢંકાય અને થોડો પ્રકટ થાય એવી રીતે ગરદન ઊંચી કરી અને આંખો ઝીણી કરી તે જોલ્યા,

‘એ લોકોને એમ સમજ નહિ પડે. એમને એમ કહોની કે મેકનો એક અમલદાર કામના સ્વરૂપ પ્રમાણે કલેક્ટર થાય છે ઈયા તો ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ થાય છે ઈયા તો ડિસ્ટ્રિક્ટ રજીસ્ટ્રાર થાય છે ઈયા તો મ્યુનિસિપાલિટીનો કે લોકલબોર્ડનો પ્રેસિડન્ટ થાય છે. એ લોકો જાહેર ખખર છપાવવા આવ્યા છે એમ સમજી હેઠળથી કાંઈએ મેનેજર પાસે મોકલ્યા તેટલું પણ એ લોકો સમજ્યા નહિ. હેઠળવાળા પણ સમજ્યા નહિ કે આ શું જાહેર ખખર છપાવવાના હતા. જાહેર ખખર છપાવવા આવનારનાં તો મોઢાં જ જુઠાં હોય છે.’

ચંદુલાલના છેલ્લા વાક્યથી ઉમેદવારોના મુખ પર ચચેલી ગ્લાનિની દરકાર ન કરતાં અધિપતિની પદવીથી શરૂ થતા તમામ જોહા ધારણ કરનાર ગૃહસ્થ ઉમેદવારો તરફ ફરીને જોલ્યા,

‘તમારે માટે કાચ ને ગાલીચા પથરાવીએ ? આ જોખા નાખીને એ પર બેસો. નેઈએ, જોખાની બેઠક અનાવતા કાને આવડે છે ? એ પણ હુન્નર છે. સમજ પડી કેની ?’

દેવદારની પેટીઓનાં જોખાં ગોઠવવાની પરીક્ષા આપવી એ પોતેશ્રીને અને ખીન્ન શ્રીયુત ઉમેદવારોને અણધરતું લાગ્યું; પણ, શોધમાં નીકળેલા સહાપુરુષો માન કે પક્ષી માટે અટકતા નથી એ સૂત્ર લક્ષમાં લઈ બધા શ્રીયુત ખીન્ન ઉમેદવારો સાથે જોખાં ઉથામવામાં સામેલ થઈ ગયા. ઢગલામાંથી જોખાં ખેંચી કાઢ્યા પછી પણ તેની સગવડ ભરેલી બેઠક અનાવવી એ સહેલું નહોતું. બેઠા પછી જોખાં ડગડગે નહિ એમ ગોઠવતાં ઉપરના ભાગમાં ભાંગેલાં પાટિયાં આવતાં હતાં, અને ભાંગેલાં પાટિયાં ઉપરના ભાગમાં ન આવે એમ ગોઠવતાં જોખાં ડગમગતાં હતાં. વાગે એવી રીતે બહાર નીકળતા ચાપડા અને ખીલાનો ઉપદ્રવ તો તે ઉપરાંત જુદો હતો. વાંસલા, રંદા અને આરી હાજર હોત તો પણ ઉમેદવારોમાંથી કાઈક જ તેનો ઉપયોગ કરી શકત. પરંતુ સુભાગ્યે સહુને પોતાની યુદ્ધિ પર શ્રદ્ધા હતી, અને, યુદ્ધિમાન પુરુષો પોતાની યુદ્ધિ આગળ ઝોળરોને તુચ્છ ગણે છે, તેથી, જોખાં આડાં, અવળાં, ઊભાં ગમે તેમ નાખીને ઉમેદવારો તે પર બેસી ગયા. તેમને એ કળામાં પ્રવૃત્તિ કરનાર પોતાના માટે લુગડાના બારણાવાળી ચોરડીમાંથી ખુરશી ધસડી લાવ્યો અને ઉમેદવારોની સામે આવી તે પર બેઠો.

એક પછી એક બધા ઉમેદવારોનાં મોં પર તેણે દષ્ટિ કરી, અને, તેમનાં કપાળ, આંખો, નાક, હોઠ, કાન, સહુ પર નજર ફેરવી દરેક ઉમેદવારના ચહેરાની તપાસને અંતે જુદી જુદી રીતે પોતાનું મોં ગગાડ્યું, આંખો સાંકડી-પહોળી કરી અને ડોકું ધુણાવ્યું. એ વ્યંગ્યાર્થ ભરેલી ક્રિયા પૂરી કરી રહી તે જોલ્યો,

‘તમને આ ચેપરના અધિપતિએ બોલાવ્યા છે તો અધિપતિ હું જ છું. સમજ પડી કેની? તમે ચેપરના મેનેજર બોલો છો તો મેનેજર હું જ છું. સમજ પડી કેની? તમારે છાપખાનાના મુગ્રિન્ટેન્ડન્ટનું કામ હોય તો મુગ્રિન્ટેન્ડન્ટ હું જ છું. સમજ પડી કેની? તમે પ્રેસના માલિકને મળવા આવ્યા હો તો માલિક હું જ છું. સમજ પડી કેની? જે વખતે જે ચોક્કાની જરૂર બની થાય છે તે વખતે તે ચોક્કો હું ધારણુ કરું છું. સમજ પડી કેની? ચંદુલાલ! ખરું કેની?’

ચંદુલાલના કપાળ ઉપર તેમની પોતાની બુદ્ધિશક્તિના ચંદિતાપણા માટે સંતોષ દર્શાવનારું તલેયું ચડેલું હતું. ગર્વ થોડો ઢંકાય અને થોડો પ્રકટ થાય એવી રીતે ગરબન બંધી કરી અને આખો ઝીણી કરી તે બોલ્યા,

‘એ લોકોને એમ સમજ નહિ પડે. એમને એમ કહોની કે એકનો એક અમલદાર કામના સ્વરૂપ પ્રમાણે કલેક્ટર થાય છે ધંધા તો ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટ થાય છે ધંધા તો ડિસ્ટ્રિક્ટ રજીસ્ટ્રાર થાય છે ધંધા તો મ્યુનિસિપાલિટીનો કે લોકલબોર્ડનો પ્રેસિડન્ટ થાય છે. એ લોકો બહાર ખબર છપાવવા આવ્યા છે એમ સમજ હેઠળથી કોઈએ મેનેજર પાસે મોકલ્યા તેટલું પણ એ લોકો સમજ્યા નહિ. હેઠળવાળા પણ સમજ્યા નહિ કે આ શું બહાર ખબર છપાવવાના હતા. બહાર ખબર છપાવવા આવનારનાં તો મોઢાં જ જુઠાં હોય છે.’

ચંદુલાલના છેલ્લા વાક્યથી ઉમેદવારોના મુખ પર થયેલી નિનિની દરકાર ન કરતાં અધિપતિની પદવીથી શરૂ થતા તમામ માફા ધારણુ કરનાર ગૃહસ્થ ઉમેદવારો તરફ ફરીને બોલ્યા,

‘ચંદુલાલ ખરું કહે છે. સમજ પડી કેની ? રાજ ચલાવવા જેટલી હિકમત પેપર ચલાવવામાં જોઈએ છે. પેપરમાં છપાયેલા લખાણથી બદનકશી થવાની તકરાર કરવા કાંઈ મેનેજરને પૂછતો આવે તો હું કહું કે અધિપતિ પાસે જાઓ. સમજ પડી કેની ? કરાર મુજબ જાહેર ખર્ચ નહિ છપાયાનો ખુલાસો માગવા કાંઈ અધિપતિને પૂછતો આવે તો હું કહું કે મેનેજર પાસે જાઓ. સમજ પડી કેની ? ખીજા છાપખાનામાંથી નાસી આવેલા કંપોઝીટરને બોલાવવા કાંઈ પ્રેસના માલિકને પૂછતો આવે તો હું કહું કે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ પાસે જાઓ. સમજ પડી કેની ? છાપખાના માટે લીધેલા કાગળના પૈસા લેવા કાંઈ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને પૂછતો આવે તો હું કહું કે પ્રેસના માલિક પાસે જાઓ. સમજ પડી કેની ? એવી તરફીય કરીએ છીએ ત્યારે પેપરનો રોફ રહે છે. સમજ પડી કેની ? પણ આજ્ઞાની અદલાબદલીમાં કાંઈ વખત અણીનો વખત આવી જાય છે તે મોલો તૂટી જવાની ધાસ્તી રહે છે, તેથી, આહું કરવાને કામ લાગે એવા માણસની જરૂર છે. સમજ પડી કેની ? હું અધિપતિ હોઉં ત્યારે મેનેજર થાય, હું મેનેજર હોઉં ત્યારે અધિપતિ થાય, હું સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ હોઉં ત્યારે માલિક થાય, હું માલિક હોઉં ત્યારે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ થાય, અને એવો કાંઈ ખપ ન હોય ત્યારે પ્રકાશક થાય એવો માણસ રાખવાનો વિચાર થયો છે. સમજ પડી કેની ? એ માટે હોશિયાર માણસની જરૂર નથી. સમજ પડી કેની ? હોશિયારીનાં કામ તો ચંદુલાલ અને મગનલાલ કરે છે. સમજ પડી કેની ? ચંદુલાલ ધરોક્ષમાં ઉત્તરાણી કરે છે અને એનો બધો વખત એમાં જાય છે. હોશિયારી વિના ધરોક્ષ પાસેથી પાઈ પણ વસૂલ આવે ? સમજ પડી કેની ? અને, મગનલાલ કંપોઝીટરને કામ વહેંચી આપે છે. હોશિયારી વિના કંપોઝીટર કાંઈને બદે ? સમજ પડી કેની ? તેથી પ્રકાશકની જગા માટે તો બોચક પણ ચાલે. ફક્ત, હું અક્કલમંદ છું એમ પોતાના મનથી તે ચાનતો હોવો જોઈએ.

‘ અમારા પેપરના કાગળ ઘૂંટીને ચળકતા કરી શકશો ? ’

શ્રીયુતમંડળ પ્રતિષ્ઠાહાનિથી વિશેષ ક્રોધાયમાન થતું હતું અને મૌનમાં શુન્યવાતું હતું એવામાં એક બીજા ઉમેદવારની મુખમુદ્રા વાક્યાતુર્યથી સ્ફુરાયમાન થઈ આવી, અને, તે બોલી ઊઠ્યો,

‘ અમે આ બોખાં સળગાવીને પ્રકાશ કરી શકીશું. શું સમજ્યા ? અથવા તો તમારું પેપર સળગાવીને પ્રકાશ કરી શકીશું. શું સમજ્યા ? આખા ગામમાં દેખાય તેવો પ્રકાશ કરતાં અમને આવડે છે. શું સમજ્યા ? ’

અધિપતિ મહાશય ચક્રિત થઈ આભા બની ગયા. ઉમેદવારની હૃદયતા અને ઉપહાસ પોતાના જ દર્ષાતથી ઉદ્ભવ્યાં છે એમ જણાતાં તેમને તીવ્ર માનભંગનો અનુભવ થવા લાગ્યો. પણ શિથિલ થવાથી હલકા પડારો એમ સમજી તેમણે હિમ્મતભર્યો દેખાવ ધરી આંખનો પલકારો કરી કહ્યું,

‘ તું કાંઈ ખરેખરો દાંડિયો જણાય છે ! ’

‘ દાંડિયા અધિપતિને દાંડિયો પ્રકાશક જ નોંધે એ. શું સમજ્યા ? હું તમારી નોકરીમાં રહેવા ખુશી છું. શું સમજ્યા ? પગાર નોંધે તે આપજો. શું સમજ્યા ? ચંદુલાલ ને મગનલાલથી નહિ થાય તે કામ હું કરીશ. શું સમજ્યા ? ’

‘ એટલે ? ’

‘ હું કહું છું તે જ. શું સમજ્યા ? ’

ગુસ્સો શી રીતે કાઢવો તે નહિ જાણ્યાથી અધિપતિ બહુ આકળા બન્યા. અણુધાર્યા આઘાતથી તેમની સ્વસ્થતા અને હાસ્ય-વૃત્તિ નષ્ટ થયાં. વધારે બોલવાથી વધારે અપમાન સહન કરવું

પ્રકાશક

પડશે અને 'યું' સમજાવી ની વિશેષ ખૂંચતી પુનરાવૃત્તિ સાંભળતી
પડશે એ બીજીથી તેઓ મૂંગા થઈ ગયા. આખરે એક ઉપાય જડી
આવ્યો. ચંદુલાલ તરફ ફરી તેમણે કહ્યું,

'ચંદુલાલ, તમે આવતી કાલના પેપરમાં એક આર્ટિકલ
લખી નાખજો. સમજ—અરે નહિ. તેમાં લખજો કે ગઈ કાલે
દેવલાલ લામટાઓ અમારી ઑફિસમાં ચડી આવ્યા હતા. ઘોળે દલાડે
હાંટવાનું મગશે એમ ખારી તેઓ આવેલા. પણ તેમાં તેઓ તદ્દન
નિરાશ થયા. સમજ પડી—નહિ, નહિ. આખરે—'

'શું અને જે શ્રીયુત છીએ તેમને પણ તમે લામટા અને
હાંટારામાં ગણો છો? તમારી જૂલ થાય છે.' શ્રીયુતમંડળ હવે
પોતાની સુદ્ધિ સંદેશી સભા ચયું હતું તેથી તે સંજ્ઞામાંથી શ્રીયુત
પુનઃ અધિપતિની જૂલ સુધારવા આ પ્રવૃત્તિ કરી.

'શ્રીયુત એટલે?'

'અમે શ્રીયોધવમંદ સભાના સભાસદો છીએ અને તેથી
શ્રીયુત કહેવાઈએ છીએ.'

બીજી દિશામાં વળવાનો પ્રસંગ આવવાથી અધિપતિને પાછી
અવસ્થા પ્રાપ્ત થવા લાગી. અને આગેમાં ચંચળતા આણી તેમણે
પૂછ્યું,

'શ્રીયોધવમંદ સભા એટલે શ્રીની—પૈસાની શોધ વધારનારી
આ? એટલે તમે ઓરી કરવાની રાખા કાઢેલી છે? તમે હાંટારા
નહિ તો કાણ?'

શ્રીયુત પુનઃચંદને ઉત્તર દેતા અટકાવી શ્રીયુત પોતેજી જોણ્યા,
'અમે હાંટારા નહિ તો કાણ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ કે અમે

શ્રીયુત છીએ. ખીજાઓ ચોરી કરે છે ત્યાં શ્રીયુતો શોધ કરે છે એ અર્થે 'અર્ધવા સમાચાર'ને હજી પહોંચી નથી એ ઘણું આશ્ચર્ય-કારક છે, કારણ કે, તે ઘણું નવાઈ ભરેલું છે. શ્રીશોધવર્ધક સલા વિશે તમે અજ્ઞાન જણાવ્યો છો તેથી અનુમાન થાય છે કે તમે એ વિશે કંઈ જાણતા નથી. એ મહાપ્રતાપી સલાના શ્રીયુત પોતેશ્રી પ્રમુખ છે, અને, પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત પોતેશ્રીએ એટલે સારે તમને ખબર આપીને તેમ જ સાહિતી આપીને તેમ જ નિવેદન કરીને જણાવવું જોઈએ કે એ સલા શ્રીની શોધ નથી કરતી પણ શોધની શોધ કરે છે, અને, એ મહાકાર્યમાં મહાપુરુષો રોકાયેલા છે એ શુભ વૃત્તાન્તનું જગતને વિસ્મરણ ન થાય માટે સલાના નામ સાથે "શ્રી" શબ્દ યોજવામાં તથા લગાડવામાં તથા મૂકવામાં આવે છે અને સલાસદોને "શ્રીયુત" કહેવામાં આવે છે તથા એ પદ્ધતિ સંબોધવામાં આવે છે તથા એ વિશેષણથી ઝોળખવામાં આવે છે. એ યશસ્વી સલાની અને તેના તેથી પણ અધિક યશસ્વી સલાસદોની નિન્દા કરી તમે નિન્દાપાત્ર ન થાઓ માટે 'તમારું' અજ્ઞાન દૂર કરવાના પરોપકારી હેતુથી પોતેશ્રીએ એટલે મેં શ્રમ તથા તસ્દી તથા મહેનત લઈ આપ્યાર્થ તથા ઉપયુક્ત તથા ઉપપન્ન વિવેચન કયું છે.'

અધિપતિની ચળકતી જમણી આંખ ઉપરથી જણાતું હતું કે તેમણે હુશિયારી ભરેલો ઉત્તર ઘડી કાઢેલો હતો; પણ, તેનો ઉચ્ચાર આવ્યો તે પહેલાં દાદર પર ચડતા માણસ તરફ તેમનું લક્ષ દોરાયું. તે માણસ ઉપર આવ્યો. એટલે અધિપતિએ તેની તરફ જોઈ કંઈ જિંતાવરતા દર્શાવી કહ્યું,

‘કેમ મગનલાલ ! પાછું કંઈ કંપોઝીટરોનું તોફાન છે કે ?’

એનેજરની ઓફિસ ‘ઉપર’ હોવાની ખબર કંઈક અપૂર્ણ સમજતાથી આપનાર તે મગનલાલ હતા એમ ઝોળખાણ પડવાથી

કાશકં

શ્રીયુત પોતેશ્રીએ તેમની તરફ મૈત્રીના અભિલાષવાળી દૃષ્ટિ કરી તે મગનલાલે નોંધ, પણ, તે માટે અવગણના પ્રદર્શિત કરી તે અધિપતિ તરફ વળ્યા અને તેમની અશાન્તિ દૂર કરવા પ્રસન્ન આકૃતિ ધારણ કરી બોલ્યા,

‘ના રે, કંપોઝીટરોને તો બંદાએ “ને હૂકમ સો કબૂલ” કરેલા છે. આ તો એક ખબરપત્રીએ-સુધારાની હિલચાલનો હેવાલ મોકલ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે તેના ગામમાં સુધારાવાળાની મહેનત-થી ફટાણા બંધ થયા છે, ધરડા ડોસાઓએ નાની છોકરીઓ માટે માર્ગા કર્યાં તે પાછાં કર્યાં છે, કન્યાશાળા બંધવી છે, ભારે દાર્પા આપવાની કેટલાકે ના પાડી છે, એક છોકરાને સિવિલસર્વિસ માટે વિદાયત મોકલ્યો છે, દર લગનગાળે ધણી નાની છોકરીઓનાં લગ્ન ચર્તા તેવાં ધણાં લગ્ન આ સાલ બંધ રહ્યાં છે, અને આ માટે ગામમાં સુધારાવાળાએ શા શા પ્રયાસ કર્યાં તે એ ખબરપત્રીએ બણાવ્યું છે. એ આપણે છાપવા જેવું નથી એમ મને લાગ્યું તેથી પૂછવા આવ્યો છું.’

‘સુધારાથી કંઈ સારું થયું એવું તે આપણાથી છપાય ? સુધારા ઉપર અને સુધારાવાળા ઉપર હંમલા કરે જઈએ છીએ તેથી તો આપણાં ધરાક જળવાય છે. સમજ—અરે એ તો હું કહેતો હતો કે સમજ પડી—અરે નહિ. એ તો નહિ જ છાપવું.’

‘એમાં ખબર લખી છે તે પણ નથી છાપવી ?’

‘એમાંથી એ ત્રણ વાનાં છાપજો, અને, પછી લખજો કે “ને કામ બહુબોલા સુધારાવાળાથી થઈ શકતાં નથી તે તેમના વગર કેવાં સારાં થાય છે તેનો આ દૃષ્ટિકોણે દાખલો છે. સુધારા ! એક દો તીન, બેડ જાવ.” સમજ—સમજ પડી—અરે એમ નહિ.’

‘પણ, એમ છાપ્યા પછી એ ખબરપત્રી કે બીજા કોઈ લખી મોકલશે કે એ કામ તો સુધારાવાળાની મહેનતથી થયું છે તો ?’

‘તો તે છાપવાને આપણે કાંઈ બંધાયા છીએ ? જેમને વગો-વવામાં આપણા પેપરને ફાયદો હોય તેમના લાભની વાત આવે ત્યારે અખાડા કરવા એ હુન્નર છે. એમાં ખોટું કાંઈ નથી. સમજ-નહિ—સમજ પડી—નહિ નહિ—સમજ પડી કેની ?—અરે નહિ નહિ. મારે કહેવાનું એમ કે સમજ પડી કેની ? અરે નહિ, એ તો એ જ.’

‘સમજ પડી કેની ?’—એ વાક્યનો ઉદ્દગાર થતો અટકાવવા અથવા ઉદ્દગાર થવા માંડેલો વચમાંથી બંધ કરવા અધિપતિરાજ જેટલી વાર પ્રયત્ન કરતા હતા તેટલી વાર એ વાક્યનું ‘શું સમજ્યા’ એ રૂપાંતર કરનાર ઉમેદવાર તરફ સાશંક દૃષ્ટિથી જોતા હતા, અને જેમ વધારે રોકાય તેમ વધારે જોરથી ઊપડી આવતા એ ઉદ્દગારોથી પોતાનું માનભંગ થતું જોઈ ગ્લાનિ પામતા હતા. એ ઉદ્દગારોનું જોર વધતું હતું અને આત્મપ્રતિષ્ઠાની હાનિ લંબાવવી એ અસહ્ય લાગતું હતું તેથી ઉમેદવારો તરફ જોઈ તેમણે કહ્યું,

‘તમારી પરીક્ષા કરી લીધી. સમજ—સમજ—નહિ. નહિ. જેની જરૂર હશે તેને હવે બોલાવીશું. તમે સહુ જાઓ. સમજ પડી—સમજ પડી—સમજ પડી કેની—સમજ પડી કેની—નહિ, નહિ—સમજ પડી કેની ?’

‘અમને બધી સમજ પડી છે. શું સમજ્યા ? તમારે પ્રકાશક જોઈતો હોય તો મને જરૂર બોલાવજો. શું સમજ્યા ? હું તમારું બધું ફૂંકી મૂકીને પ્રકાશ કરી આપીશ. શું સમજ્યા ?’ એમ કહી

પ્રકાશક

“દાડિયા” નું ૫૬ પામેલા ઉમેદવારે જતાં જતાં પોતાનું છેવટનું
વેર વાળી લીધું.

અધિપતિરાજ મહાત થઈ ગયા હતા, તેમની આંખોમાં
માનલંગ અને રોષ રમી રહ્યાં હતા, પણ, તેઓ એક શબ્દ બોલી
શક્યા નહિ. ઉમેદવારો દાદર ઉપરથી ઉતરી ગયા એટલે તેમણે
તેવૃત્તિનો નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

પ્રકરણ ત્રીજું

કંપનીની સીટિંગ

‘અફવા સમાચાર’ની ઑફિસમાં મળેલી માહિતી તે શોધ કહેવાય કે કેમ એ વિશે શ્રીયુતોમાં એક સત્તા થઈ શક્યો નહિ. ધણા ઉજ્જગરાશ્વરેલા અને તેથી પણ વધારે બંધબરેલા વાદવિવાદ ચલાવ્યા પછી તેમણે નિર્ણય કર્યો કે, ‘કિંમતી શોધ’ કાને કહેવી તેનો નિર્ણય થાય તે પછી ‘શોધ’ કાને કહેવી તેનો નિર્ણય કરવો. શ્રીશોધવર્ધક સભા આ બે અતિગહન પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરે ત્યાં સુધી કંઈ માહિતી ‘શોધ’ કહેવાય અને કંઈ ‘શોધ’ કિંમતી કહેવાય એ નક્કી કરવાનું બાકી રાખવું. અને તે દરમિયાન શ્રીયુતોએ કિંમતી શોધ માટેના પ્રયાસ ચાલુ રાખવા.

શોધ માટેના છુટાછવાયા શિકાર ચાલતા હતા. તેવામાં શ્રીયુત મંડળને એક મોટો અવસર મળી ગયો. ‘The Every Business Doing Company Limited’ (‘બધા ધંધા કરનારી કંપની, લિમિટેડ’)ની વાર્ષિક સામાન્ય સભા મળવાની હતી, તે પ્રસંગ માટે ‘વોટ’ ઉઘરાવવાનું કામ ચાલતું હતું. કંપનીના એજન્ટ અને તેમના વિરોધી પક્ષની સખત તાણાતાણી ભાગીદારો ઉપર ચાલતી

કંપનીની મીટિંગ

હતી, અને, ધણી તરફનાં આકર્ષણની સહપ્રવૃત્તિ થવાથી લાગીદારો વમળમાં આવી જઈ ચક્રાવો ફરતા હતા. જે લાગીદારો મીટિંગ વખતે વમળના ભ્રમણમાંથી નીકળવાની હિંમત કરી શકે એવા ન હોય તેમને ગેરહાજર રાખી તેમના 'વોટ' 'પ્રોકસી'થી અપાવવાની યોજના પ્રવર્તિત થઈ, અને વોટના દર કલાકે બદલાતા જતા સમીકરણમાં પ્રોકસીઓની હિંમત વધી ગઈ. કંપનીનો વહીવટ અને હિસાબ સમજ્યા વિના વોટ આપવા કબૂલ થાય એવા માણસો પ્રોકસી માટે ખાસ પસંદ થતા હતા, અને એજન્ટના વિરોધી પક્ષે આખા શ્રીયુતમંડળને પ્રોકસી થવા રોકી લીધું. અલબત્ત, લાગીદારોની મીટિંગ વખતે શોધ કરવાના પ્રસંગ મળ્યા આવશે એવી ઉમેદથી શ્રીયુતોએ આ માગણી સ્વીકારી હતી; અને, નાણાં લેવાની ના ન પાડી શકાયાથી તેમણે પ્રોકસી થવાનું કબૂલ કયું હતું એ કવળ જૂઠી નિંદા હતી.

મીટિંગને દિવસે એજન્ટના વિરોધી પક્ષના ચોકીપહેરા નીચે શ્રીયુતમંડળ કંપનીની ઑફિસમાં જઈ પહોંચ્યું. શ્રીયુતોની મુખાકૃતિ પર તીવ્ર જિજ્ઞાસા દીપી રહી હતી, અને તેમની શોધવૃત્તિ તરફ પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન એવાય એવી તેમની ઉત્કંઠા હતી. પરંતુ શ્રીયુતોએ જરા વધારે આગળ પડતી રીતે હાથમાં ઝાલેલી નોટબૂંદો અને પેનસિલો સિવાય તેમના બીજા કોઈ ભૂષણ લોકોને આકર્ષક લાગતાં નહોતાં તેથી શ્રીયુતોને આશ્ચર્ય લાગતું હતું.

કેટલાક લાગીદારો ઑફિસના ઓટલા પર અને કેટલાક ઓટલા નીચે છૂટી જમીનમાં રોળે વળી મસલત કરતા હતા. તેમની મંત્રણામાં શોધકવૃત્તિથી સામેલ થવા શ્રીયુતોએ પ્રયત્નો કર્યા, પણ ઉત્તેજનને અભાવે તેમની સાથે મૈત્રી બાંધવાના વિચાર મૂકી દેવા પડ્યા.

ઑફિસમાં મીટિંગની બેઠક ગાદીતકિયાની હતી. અર્થાત્, ફક્ત

ઝાડા માણસો ગાદીતક્રિયે એસે અને બાકીના બધા જાનસ પર એસે એવી ગોઠવણ હતી. શ્રીયુતોને આશા હતી કે તેમને ગાદીતક્રિયે બેસાડવાની સૂચના કોઈ કરશે, પણ ઘટતી મુદત વાર ન્હેવા છતાં એવી સૂચના થઈ નહિ, તેથી, જાનમની અવગણના કરવી એ તેમને શોભાલભર્યું લાગ્યું નહિ.

એજન્ટના પક્ષની મુખમુદ્રા કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારની જણાશે અને તેમાં શોધ કરવાનાં સ્થાન મળશે એમ શ્રીયુતોની ધારણા હતી તે ખરી પડી નહિ. પણ તેથી શ્રીયુતો નિરાશ થયા નહિ. એજન્ટના પક્ષના કયા માણસો છે તે ઝોળખી કાઢવાનું અને તેમ નહોતું. પણ એજન્ટ અને તેમની જોડે બેઠેલા તેમના સેક્રેટરી અને તેમના સોલિસિટરનું નિરીક્ષણ થઈ શકે તેમ હતું. તેથી, તેમની મુખમુદ્રાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી શ્રીયુત પોતેશ્રી ગોદડચંદ્રે નોટબુકમાં લખી લીધું કે ‘ માણસ જેવા માણસ દેખાય છે! જેવું નવાઈ જેવું કે માણસો પોતાની આકૃતિ છુપાવી શકે છે! ’ પોતેશ્રીની આસપાસ બેઠેલા બીજા શ્રીયુતોએ વાંકી, આડી અને ઊંચી દૃષ્ટિ કરી આ નોંધ વાંચી લીધી અને પોતપોતાની નોટબુકમાં એ જ મતલબની નોંધ ઘટતા ફેરફાર સાથે લખી લીધી.

એજન્ટ ગાદીએ બેઠેલા હોવા છતાં સલામતિ તરીકે “ખુરશી”એ બેઠેલા છે એમ માની લેવાની કલ્પનાનો સ્વીકાર થયા પછી મીટિંગ બોલાવવાની તોટીસ, ‘ તમારા ડાયરેક્ટરો ’નો રિપોર્ટ અને હિસાબના આંકડા—એ સહુ કોઈથી સંલગ્નાય કે સમગ્રાય નહિ એવા અવાજે વાંચી નાખવામાં આવ્યાં. રિપોર્ટ અને હિસાબ મંજૂર કરવાની દરખાસ્ત થઈ એટલે તરત શાન્તિના ભંગનો આરંભ થયો. વિરોધ પક્ષના એક લાગીદારે ઊભા થઈ પૂછ્યું, ‘ આ દરખાસ્ત વિશે બોલવાની છૂટ છે? ’

કંપનીની ઓટિંગ

એજન્ટ સેક્રેટરીના સામું ભેયું. સેક્રેટરીએ સોલિસિટરના સામું ભેયું. સોલિસિટરે એક ચોપડી ઉઘાડી તેમાં ફટલીક વાર માથું ઘાલી રાખી આખરે ભેયું નેઈ સેક્રેટરીને ધીમેથી કહ્યું કે 'છૂટ છે.' સેક્રેટરીએ જરાક વધારે ઘાટો કાઢી એજન્ટને કહ્યું કે 'છૂટ છે.' એજન્ટે તેથી વધારે મોટો ઘાટો કાઢી કહ્યું કે 'છૂટ છે.'

ભાગીદાર બોલ્યો, 'છૂટ છે ત્યારે હું કહું છું કે આ કંપની કાંઈ કમાતી નથી અને નફો વહેંચતી નથી તો આ કંપનીનું નામ બદલીને 'The No Business Doing Company, Limited,' ('કાંઈ ધંધો નહિ કરનારી કંપની, લિમિટેડ') શા માટે રાખવું નેઈએ નહિ ?'

એજન્ટે સેક્રેટરીના સામું ભેયું. સેક્રેટરીએ સોલિસિટરના સામું ભેયું. સોલિસિટરે પ્રથમના જેવી જ વિધિ કરીને સેક્રેટરીને ધીમેથી કહ્યું, 'કંપનીનું મેમોરેન્ડમ બદલ્યા વિના કંપનીનું નામ બદલી શકાય નહિ.' સેક્રેટરીએ પૂર્વોક્ત પ્રકારે આ સંદેશો એજન્ટને પહોંચાડ્યો, અને, એજન્ટે મોટે ઘાંટે તે પ્રકટ કર્યો.

એ ભાગીદાર બોલવા જતો હતો તેવામાં તેના પક્ષનો બીલો ભાગીદાર ભડીને બોલ્યો, 'આ કંપની કાંઈ ધંધો કરતી નથી એ વાત ખોટી છે. દર વર્ષે એજન્ટને કમિશન આપવાનો ધંધો આ કંપની કરે છે, માટે, આ દરખાસ્ત ઉપર હું સુધારો મૂકું છું કે "આ કંપનીનું નામ બદલીને The Agent's Commission Paying Company, Limited ('એજન્ટનું કમિશન આપનારી કંપની લિમિટેડ') રાખવું."

પ્રથમ પ્રમાણે સોલિસિટરનો મત લઈ એજન્ટે બહાર

કે "કુરશીએ
મા પડી ઓટિંગ
અને કિટખત
તેલ એવા અરજો
જ મંજૂર કરાવી
અરજી થયો. વિરોધ
ગયાન વિરોધ

‘સાહેબો, ડાયરેક્ટરો તરફથી આવેલો રિપોર્ટ’ અને હિસાબ મંજૂર કરવાની આ દરખાસ્ત સામે મારો પહેલો વધી એ છે કે એ લોકો પોતાને “ તમારા ડાયરેક્ટરો ” શા માટે કહેવડાવે છે ? એ આપણા ડાયરેક્ટરો છે જ નહિ. તેઓ તો એજન્ટના ડાયરેક્ટરો છે. એજન્ટને વધુ મતે તેઓ નિમાય છે, એજન્ટ બોલાવે છે તેટલી વાર તેઓ શી ખાવા આવે છે અને એજન્ટ સરવૈયા કરાવી લાવે છે તે પર સહીઓ કરી આપે છે. ડાયરેક્ટર શબ્દનો અર્થ “ કામ કરવાની આજ્ઞા આપનાર ” એવો થાય છે. પણ આ સાહેબો તો કંપનીનું કામ કરવામાં કંઈ આજ્ઞા આપતા જ નથી. કામ ન કરવાની આજ્ઞા આપતા હોય તો પણ અમારું કલ્યાણ થાય કે ખોટ જતી બને. ખેર: મારો બીજો વધી એ છે કે આ રિપોર્ટમાં એમ લખ્યું છે કે “ આ વર્ષમાં કંપનીનું કામ સંતોષકારક રીતે ચાલ્યું છે.” અલખત, જુદા જુદા માણસોને જુદી જુદી રીતે સંતોષ થાય છે એ ખરું છે, પણ, બ્યાજ મળ્યા વિના ભાગીદારોએ સંતોષ શી રીતે માનવો એ એજન્ટ સાહેબ સમજાવશે ? ”

એજન્ટના પક્ષનો એક ભાગીદાર વચમાં બેઠો બોલ્યો, ‘ સંતોષ તે નફાનો નહિ, પણ, કંપનીના કામનો છે.’

‘ એમ કહેતા હો તો હું પૂછું છું કે કંપનીનું કયું કામ સંતોષકારક છે ? પ્રથમ તો આ કંપનીનું કામ શું છે ? આ કંપની શા માટે ઉત્પન્ન થઈ છે ? ભાગીદારોએ શેર શા માટે લખ્યા છે ? ’

એક ભાગીદાર બોલી બેઠો, ‘ વેપાર કરવા માટે.’

બીજો બોલ્યો, ‘ પૈસા ગુમાવવા માટે.’

ત્રીજો બોલ્યો, ‘ ગરથ વેચીને મૂરખ બનવા માટે.’

કંપનીની મીટિંગ

ગોથો બોલ્યો, 'કંપનીના કાર્યદાના અને હીડના અર્થ વિશે
ભાષણો કરવા માટે.'

પાંચમો બોલ્યો, 'દર વર્ષે એક વાર મળીને હાથપીટ
કરવા માટે.'

છઠ્ઠો બોલ્યો, 'એજન્ટના ઓળખીતાનાં નાણાં આઠ ટકાને
બ્યાજે રાખવા માટે.'

સાતમો બોલ્યો, 'એજન્ટની હવેલી બંધાવવા માટે.'
એજન્ટના પક્ષના પાંચ સાત લાગીદારો ગુસ્સામાં ઊભા થઈ
જયા અને ખૂમ પાડી માગણી કરવા લાગ્યા કે 'એને બહાર
કાઢો! કાઢી મૂકો!' સામા પક્ષનો એક લાગીદાર ઊભો થઈ
હાથમતિા ડાંડો ઊંચો કરીને બોલ્યો, 'કાની મગદૂર છે કે એને
બહાર કાઢે? આ કંઈ તમારા બાપાજીનું ઘર નેયું?'

સેક્રેટરીએ કાનમાં સૂચના કરી તે ઉપરથી એજન્ટે ઊઠીને
કહ્યું, 'ડાંડો મૂકી દઈને જાલો. શું મારામારી કરવા ડાંડો લઈને
આવ્યા છો!'

'ડાંડો લઈને ફરવાની મને ટેવ છે.'

'એવી ટેવ મુકાલી ન હોય તો મીટિંગમાં ન આવવું.'

'મીટિંગમાં ન આવવું! મારી મિલકત બાબત મીટિંગમાં
કરાવ થાય તે હું મીટિંગમાં ન આવું.'

'તમારી મિલકત! પાંચ લાખની કંપની તે તમારી
મિલકત!'

'અલખત મારી મિલકત. મારા શેર પૂરતી મારી મિલકત.'

'તમારા કેટલા શેર છે?'

'ગમે કેટલા હશે. શેર છે એટલે બસ છે.'

‘એક શેર છે.’ એમ કાઈ બોલી બેઠું.

‘હા! હા! એક શેર છે. પણ એજન્ટ સાહેબ! એ એક શેરની પચાસ-શેર જેટલી કિંમત છે.’

‘એટલે તમે શું કહેવા માગો છો?’

‘હું એમ કહેવા માગું છું કે પચાસ શેર જેટલી કિંમત ઉપજવવાના ઈરાદાથી મેં એક શેર ખરીદેલો છે. અને, સાફ કહું છું કે તેટલો નફો મળતા સુધી હું મારો શેર કાયમ રાખવાનો છું.’

‘તમે શું પૈસા કઢાવવાની ધમકી આપો છો!’

‘એજન્ટ સાહેબ, સંભાળીને બોલજો. મારા માણસની બદનકશી માટે કાયદાની કોર્ટમાં જવાબ દેવો પડશે. અમે પણ તમારા જેવા આખરફાર અને પ્રમાણિક છીએ.’

છલાબોડી અટકે તેમ નહોતું, પણ, શ્રીયુત પોતેશ્રી આકળા થઈ રહેલા હતા તે એકાએક બિભા થઈ ગયા અને બોલ્યા, ‘આ વાક્યલહનો પાર કે અંત કે છેડો આવે એવો સંભવ કે આભાસ કે અનુમાન વર્તમાન કે વિદ્યમાન કે અસ્તિત્વમાન નથી. તો શું અમારે અમારા અમૂલ્ય સમયને નિમૂલ્ય કરવો? અમારા જેવા મોટા માણસોને કાલબ્યય કરવો પડે તો જગતનું શું થાય તે પણ કાઈના ધ્યાનમાં કે લક્ષમાં કે ખ્યાલમાં આવતું જણાતું નથી.’

કાઈ વખત નહિ સાંભળેલા વાક્યવિન્યાસથી એજન્ટ સાહેબ ચકિત થઈ ગયા. શરણાર્થે તેમણે સેક્રેટરીના સાચું બેઠું, સેક્રેટરીએ

પત્નીની મીટિંગ

સોલિસિટરના સામું નેચું. પણ સોલિસિટરની આંખો અને આખું મોઢું કાયદાની ચોપડીમાં ફૂંખેલાં હતાં તેથી એ તરફથી સમાધાનનું સાધન મળ્યું નહિ. આખરે એજન્ટે પોતાની જ શુદ્ધિ અને હિંમત વાપરીને કહ્યું, 'તમે કોણ છો?'

'અમે શ્રીયુત છીએ, અને, હું પોતે શ્રીયુત પોતેશ્રી છું.'

'એટલે?'

'અમે શ્રીશાધવર્ધક સલાના સલાસદો છીએ, અને, શ્રીયુત પોતેશ્રી એ મહાપરોપકારિણી, જગદુદ્ધારિણી, અગ્નિતિમિરનિવારિણી સલાના પ્રમુખ છો.'

એજન્ટે સેક્રેટરીના સામું નેચું. સેક્રેટરીએ સોલિસિટરના સામું નેચું. સોલિસિટરનું મોઢું પુસ્તકમાંથી બહાર આવેલું હતું, પણ, તે માત્ર પહોળું થઈ પોતાની અંદર પ્રવેશ કરવાની સેક્રેટરીને સૂચના કરતું હતું. ક્ષણભર સ્તબ્ધતા રહી એવામાં સેક્રેટરીને કંઈ વિચાર સૂઝી આવતાં તેણે તે એજન્ટના કાનમાં કહી સંભળાવ્યો; અને એજન્ટે જોખારો કરીને પૂછ્યું, 'તમે અહીં શા માટે આવેલા છો?'

'આંતર ઉદ્દેશ શોધતો છો, બાલ ઉદ્દેશ વોટતો છો.'

'કાંઈ ગડિ છે! હૈયા, આવા દીવાનાકું કાયકે વારતે અંદર આવવા દીધા હૈ? બહાર કાઢો એનેકું!'

માથુસ ગડિ છે અને બીજું કાંઈ વિશેષ નથી એ વિચારથી એજન્ટે સાહેબને હિંમત આવી, અને, તે જરા ટટાર બેઠા તથા આંખો વડે શૌર્ય દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

‘બાહર નીકલો !’ નો હિચ્ચાર કરી લેવાને પાસે આવતો જોઈ શ્રીયુત પોતેશ્રી જિભા જિભા અસ્વસ્થ થતા હતા એવામાં એજન્ટના વિરોધી પક્ષના એક માણસે જિભા થઈ કહ્યું,

‘રાખો ! એ માણસે તો પ્રોકસી રજૂ કરેલી છે, અને તે આધારે એને મીટિંગમાં બેસવાનો હક છે.’

‘ગડિા છે પણ પ્રોકસી હોવાથી એને બહાર કાઢી શકાતો નથી—એવો આ બચાવનો અર્થ દેખાતો હોવાથી શ્રીયુત પોતેશ્રી બચાવ કરનાર તરફ અપ્રસન્ન દષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. પણ, લેયો અટક્યો, અને, આખી મીટિંગ ગૂંચવણમાં પડી. ગૂંચવાડામાં કેટલાકને છુદ્ધિ સ્ફુરી આવે છે તે નિયમને અનુસાર એજન્ટના પક્ષના એક માણસે જીતીને કહ્યું,

‘સાહેબ ! હું પોઈન્ટ ઓફ ઓર્ડર ઉઠાવું છું કે કંપનીના ડીડ પ્રમાણે પ્રોકસીને વોટ આપવાનો હક છે, પણ, પ્રોકસીને બાબલુ કરવાનો હક છે ?’

એજન્ટે સેક્રેટરીના સામું જોયું. સેક્રેટરીએ સોલિસિટરના સામું જોયું. સોલિસિટરે ધણા વખત સુધી કંપનીના કાયદાની અને ડીડની ચોપડીઓનાં પાનાં ફેરવીને આખરે ઉત્તર મોકલ્યો તે એજન્ટે કંઈ સંલગ્નાવ્યો.

‘આ બાબત કાઉન્સેલનો અભિપ્રાય લેવો પડશે.’

શ્રીયુત ફેગલ્ટયંદને કાંઈ ઉમદા તર્ક સૂઝી આવ્યાથી એકદમ જિભા થઈ તેમણે પૂછ્યું,

‘હું પોઈન્ટ ઓફ ઓર્ડર તરીકે નહિ પણ પ્રશ્ન તરીકે પૂછું

કંપનીની મીટિંગ

‘કે અમારું શ્રીયુતમંડળ વોટ આપવામાં શોધ થઈ શકશે એ માસાથી અહીં આવેલું છે તે છતાં વોટ લેવામાં ન આવે તો અમારી શ્રીશોધવર્ધક સલા આ કંપની પાસે તુકસાનીના સો રૂપિયા માગી શકે કે નહિ ?’

પ્રથમની પ્રણાલિએ સોલિસિટર તરફથી ખુલાસો આવ્યો તે એજન્ટે પ્રકટ કર્યો.

‘આ બાબત કાઉન્સેલનો અભિપ્રાય લેવો પડશે.’

શ્રીયુત ઉદરગાયદે બીને કહ્યું,

‘હું શોધ ખાતર પૂછું છું કે આ બાબત કાઉન્સેલનો અભિપ્રાય લેતાં કેટલો ખર્ચ થશે ?’

સોલિસિટરના કહેવાથી એજન્ટે કહ્યું, ‘ત્રણસે રૂપિયા.’

શ્રીયુત કાદવચદે બીને કહ્યું, ‘હું કિંમતી શોધ ખાતર પૂછું છું કે અમને સો રૂપિયા આપવા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા સારુ ત્રણસે રૂપિયા ખર્ચવા કરતાં કંપની અમને સો રૂપિયા આપી ખસો રૂપિયાનો ખચાવ કરે એ સલાહભરેલું છે કે નહિ ?’

સોલિસિટર તરફથી જવાબ આવતાં તેને અનુસાર એજન્ટે કહ્યું, ‘એવી રીતે ખસે રૂપિયા ખચાવવા ખાતર કંપની સો રૂપિયા ખરચી શકે કે કેમ એ વિશે કાઉન્સેલનો અભિપ્રાય લેવો પડશે.’

એજન્ટનાં પક્ષના એક ભાગીદારે બીને પૂછ્યું, ‘સાહેબ ! હું પોર્ષન્ટ ઓફ ઓર્ડર ઉઠાવું છું કે આ પ્રોકસીઓને લાખજી

કરવાનો હક છે એમ ઠર્યા પહેલાં એ લોકોને સવાલ પૂછવાનો
‘હક છે ?’

સેક્રેટરી અને સોલિસિટર સાથે ઘણી લાંબી ચર્ચાત મલાવી
આખરે એજન્ટે કહ્યું, ‘આ છેલ્લા પ્રશ્ન બાબત પણ કાઉન્સેલરો
અભિપ્રાય લેવો પડશે, અને જે પ્રશ્નો બાબત કાઉન્સેલરો અભિપ્રાય
લેવાના છે તે બધાનો નિકાલ થયા વિના મીટિંગનું કામ આગળ
ચાલી શકે નહિ માટે ડીડની કલમ બોત્તેર પ્રમાણે આ મીટિંગ
લગર સુધતે મુલતવી રાખવામાં આવે છે.’

પ્રકરણ ચોથું

સાક્ષરશ્રીનો જોગાથ

કંપનીની મીટિંગમાં થયેલા અનુભવથી શ્રીયુતમંડળને એક અણુધારી શોધ પ્રાપ્ત થઈ હતી. સર્વ શ્રીયુતોને પોતાનામાં લડાયક વૃત્તિ રહેલી હોવાનું જ્ઞાન થયું હતું. એ જ્ઞાનની સાથે દરેક શ્રીયુતને પોતાની લડાયક વૃત્તિ એવી વિશેષ રીતે જગ્રત થયેલી લાગતી હતી કે શ્રીયુત ગોદડચંદ પાસે ઘડી ઘડી માગણી થવા લાગી કે 'આપ ઘડો કે લડનાર આપો.' અલખત, આ લડાઈ જીલથી જ લડવાની હતી, અને, શ્રીશોધવર્ધક સભાની એક વખતે શ્રીયુતો યથાસ્થાન ગોઠવાયા પછી જ ચલાવવાની હતી. આ સાઠમારી લોહી કાઢ્યા વગર ચાલતી હતી, તોપણ, વાદવિવાદ દરમ્યાન વાઘો ઉઠાવતાં, સવાલો પૂછતાં, ખુલાસા માગતાં અને અપમાનની ફરિયાદો કરતાં શ્રીયુતો એવા આવેશમાં આવી જતા હતા કે મારામારીની કલ્પનાની દહેશતનો સંભવ જોયો થવાનું જોખમ શ્રીયુત પોતેશ્રીને ધામતું હતું, અને, તેથી, પોતેશ્રી બહુ ચિન્તાતુર થતા હતા. વિશેષ ચિન્તાકારણ એ હતું કે સભાની એકકર્મા મારામારી જામે લાં પ્રમુખને માર મારનાર તરીકે નહિ તો માર ખાનાર તરીકે લાગ લેવો જ પડે એમ જાહેર સભાના નિયમોના કોષ્ટ પુસ્તકમાં લખેલું.

વાંચવામાં આવ્યું હતું. આ સંકટનું નિવારણ કરવા માટે શ્રીયુત-પોતેશ્રી વારંવાર પ્રતિપાદન કરતા હતા કે લડાયક વૃત્તિની શોધ તે શોધ જ ન કહેવાય, અને, કદાચ કોઈ કારણથી તે શોધ કહેવાય તો તે કિંમતી શોધ ન કહેવાય. પરંતુ, શ્રીયુતોને લડાયક વૃત્તિ એવી પ્રિય થઈ પડી હતી કે શોધ કરવા ખાતર નહિ પણ લડાઈ કરવા ખાતર યુદ્ધવૃત્તિનું સેવન કરવાનો તેઓ આગ્રહ કરતા હતા. આમ શ્રીયુતોનો ઉદ્ધાસ અને પોતેશ્રીનો ભય સાથે સાથે વધ્યા જતા હતા, એવામાં સર્વનાં ચિત્ત ખીજી જ દિશામાં ખેંચી જનારો બનાવ બન્યો.

શ્રીયુત ગોદડચંદ્ર પ્રાતઃકાળે પોતાના પોતેશ્રીત્વની મીમાંસામાં તદ્દલીન થઈ બેઠા હતા તેવામાં ટપાલનો સિપાઈ પોસ્ટકાર્ડ આપી શ્રીયુતના સ્વપ્નનો નાશ કરી ચાલતો થયો. સરનામા પર ‘પોતેશ્રી’ના ઉપપદ વિના માત્ર શ્રી ગોદડચંદ્ર નામ વાંચી શ્રીયુત ખિન્ન થયા; પણ, કાર્ડ ઉથલાવતાં જે નજરે પડ્યું તેથી બેઠે બેઠે ગયો અને હર્ષ થયો નહિ. કાર્ડની એ બાજુએ નીચે પ્રમાણે લખાણ હતું:

“ ॐ જયસ્વરૂપનો જય ।

હિમાલય આપ તરફ ધસારો કરવા તત્પર છે. જયસ્વરૂપની જ એવી ઈચ્છા છે તો હિમાલય કેમ અટકી રહે? કાલે પ્રાતઃકાળે નવ કલાકે હિમાલય આપને ત્યાં બેઠે પડશે. તૈયાર રહેજો અને સાવધાન રહેજો ! જયસ્વરૂપનો જય ગાંજો ! ”

શ્રીયુત ગોદડચંદ્ર ચક્રિત થઈ ગયા, ભયભીત થઈ ગયા. કાર્ડનો સંદેશો કેવળ અગમ્ય હતો. લખનારની સહી નહોતી, તેના નામ-કામનો નિર્દેશ નહોતો. જયસ્વરૂપ કોણ? હિમાલય ધસારો કરે અને બેઠે પડે? એ શી રીતે બને? અને, કદાચ કોઈ કારણથી હિમાલય હિંદુસ્તાનની ઉત્તરેથી બેઠે જવાનો હોય અને ધસી

સાક્ષરશ્રીનો મેળાપ

આવવાનો હોય તોપણ પોતેશ્રી પર ધસારો કરવા એ શા માટે તત્પર હોય? બીજા કોઈને નહિ અને શ્રીશોધવર્ધક સલાના પ્રમુખને કચરી નાખવા હિમાલય શા માટે ઉત્કંઠિત હોય? અને, પોતેશ્રી પર હુમલો કરવાની હિમાલયને ઉત્કેરણી કરનાર જ્યસ્વરૂપ કોઈ ખડો બદમાશ હોવો નોંધ્યો. અને, એ બંનેની સંતલસ બાણી ધર્મ પોતવણી આપનાર કોઈ દયાવૃત્તિવાળો હોય તોપણ આવો બેદરદારો સદેશો મોકલી પોતેશ્રીનો ઉપહાસ કરે અને વળી જ્યસ્વરૂપ સરખા બદમાશનો જય ગાવાની સૂચના કરે તે માણસ કમળત નહિ તો કોણ? આવા તર્કવિતર્ક કરતાં પોતેશ્રી બેલાન થઈ જવાની તૈયારીમાં આવ્યા, પણ, મહામહેનતે બાન સાચવી રાખ્યું. સમયસૂચકતા વાપરી પોતેશ્રીએ તત્કાળ શ્રીશોધવર્ધક સલાની અસાધારણ મીટિંગ બોલાવી. શ્રીયુતો એકઠા થયા એટલે તેમની સમક્ષ કાર્ડ રજૂ કર્યું. શ્રીયુતોએ અનેક કલ્પના દોડાવી.

કાર્ડ ધણીવાર ઉચલાવી નોંધ અને સીધું તેમ જ બાંધું વાંચી નોંધ શ્રીયુત ફાગટચંદ બોલ્યા, ‘હું ધારું છું કે આ ઝાંસાચિટ્ટી છે, અને, એમાં ધર બાળવાની ધમકી છે. પોલીસને ખબર આપવી એ સારું છે.’

યહોરો લાંબો કરી શ્રીયુત ઉકરડાયદે કહ્યું, ‘મને તો લાગે છે કે આ માણસ શ્રીયુત પોતેશ્રી સાથે કુસ્તી કરવા આવનાર છે. પોતેશ્રી તૈયાર રહે તો ઠીક.’

પોતેશ્રીએ જન્મારામાં કદી કુસ્તી કરી નહોતી, અને એકાએક જમીન પર પટકાવાનો ખ્યાલ આવતાં પોતેશ્રીને કંપારો ફૂટ્યો.

શ્રીયુત કચરાચંદ કાર્ડને બે હાથ વચ્ચે દબાવી તેમ જ હાથે પગે અને ગાલે અડકાડી તેની ઉજ્જુતા માપવામાં રોકાયેલા હતા, તે હવે બોલી બોલ્યા, ‘મારી ખાતરી થઈ. આ માણસ બરફ વેચનારો

છે, અને, અરફના મોટા દેડાં લઈને પોતેશ્રી પર ધસી આવવાનો છે. તેની દુકાનમાં રહેલું હોવાથી આ કાડું પણ કંડું થઈ ગયેલું જણાય છે.’

‘પણ એ કાડું દુકાનમાંથી નીકળી એક રાત ટપાલતી ઓફિસમાં રહેલું છે,’—એમ શ્રીયુત કાદવચ્ચંદે સંશય બતાવ્યો, પરંતુ, તેનું નિરાકરણ પોતેશ્રીએ કર્યું,

‘ધણા દિવસથી લાગી રહેલી કંડી એક રાતમાં જતી રહી શકે નહિ. “શ્રીયુત” પદ ધણા કાળ સુધી આપણને ચોટી રહે તો પછી ભખડી પડે નહિ એ ધોરણે આપણી સલાનો અચાસ પ્રવર્તે છે.’

શ્રીયુત યુગ્મચંદ ધણા વખતથી વિચારમાં મગ્નગૂલ હતા, અને, તાબૂત ઉપરના ધુમ્મટ પેઠે તેમનું ડોકું ગંભીરતાથી હાલતું હતું. ડોકું સ્થિર કરીને અને આંગળી હલાવીને તે બોલ્યા, ‘આ માણસ કોઈ ગાંડો છે એમ મને તો જણાય છે.’

હાલતી આંગળી શ્રીયુત અમથાચંદ તરફ વળેલી હતી તેથી કંઈક અસ્વસ્થ થઈ તેમણે યુક્તિભર્યો પ્રશ્ન કર્યો, ‘આ માણસ જોટલે કોણ? આ કાડું લખનાર કે જયસ્વરૂપ?’

‘કાડું લખનાર જયસ્વરૂપ તેનો શુરુ હોવો જોઈએ, અને, ગાંડાનો શુરુ તે વળી વધારે ગાંડો હોવો જોઈએ.’

કદપનાવ્યાપાર બહુ ચલાવ્યાથી શ્રીયુતોનાં ચિત્ત થાકી ગયાં. એક કલાક સુધી શ્રીયુતો સામસામું જોતા નિઃશબ્દ બેસી રહ્યા. આ મૂક વાદવિવાદને અંતે સલાએ ઠરાવ્યું કે આવતી કાલે નવ વાગતાં પહેલાં સર્વ શ્રીયુતોએ પ્રમુખને ત્યાં જઈ મરણોન્મુખ થઈ

સાક્ષરશ્રીના મેળાપ

એસવું; અને, આ ઝંખૂમતા લય સામે થુટકાર, નિન્દા, હાહાકાર.
અને પલાયન એ ચારમાંથી યથાયોગ્ય ઉપાય યોજવા.

પ્રાતઃકાળે પોતેશ્રી સભામંડળથી વિંટળાઈ જ્ઞાનિપ્રસંગે
ઘટે તેવું વૈયં ધરી સિંહનિપાતની વાટ નેતા બેઠા. ઘડિયાલનો
નાનો કાટો નવ પાસે અને મોટો કાટો ચાર પાસે આવતો ગયો.
તેમ લગનવેળાના 'સાવધાન'ના લણુકારા શ્રીયુતોના કાનમાં
વાગવા લાગ્યા. નવના ટકોરા રણુકાર કરતા વાગ્યા. શ્રીયુતોની
છાતીમાં વગર રણુકારના ટકોરા વાગ્યા. પરંતુ, ટકોરા સિવાય
ખીજું કંઈ વાગ્યું નહિ. કોઈ આવ્યું નહિ કે આવતું જણાયું નહિ.
સંકટમાંથી છૂટ્યા કે સંકટમાં ચુંચવાયા એ સંકાથી અસ્વસ્થ થઈ.
શ્રીયુતો વાટ નેતા અને ફર ખસી જનાર ભાવીના પ્રપંચ વિશે
મનન કરતા બેઠા. મોટો ઉત્પાત નજીક આવતાં લોકોમાં જે ખળ-
ભળાટ થવો જોઈએ તેનાં ચિહ્ન પશુ નજરે પડ્યાં નહિ. શ્રીયુતો
ઝોટલે આવ્યા અને પોતેશ્રી શરીરને કાટખૂણે વાળીને રસ્તામાં
આથેથી આવતી કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ અસાધારણ કહી શકાય.
તેવી છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. પરંતુ, એક છોકરો
આવતો હતો તે સિવાય કંઈ નજરે પડ્યું નહિ. તેને માથે ટોપી હતી.
અને હાથમાં કાગળ હતા, તથા, ઊંચું માથું કરી રસ્તાના ધરની
ચારીઓ તે નેતો હતો; તેથી, તે નિશાને જતો છોકરો હોવો જોઈએ.
અને તેને પ્રશ્ન પૂછવામાં પ્રતિજ્ઞાની હાનિ નથી એમ ધારી પોતે-
શ્રીએ આગળીતો ધશારો કરી તેને પાસે બોલાવ્યો. અને પૂછ્યું,
'રસ્તે કંઈ ગરબડ છે?'

છોકરો શ્રીયુતના ધારવા કરતાં વધારે મોટો નીકળ્યો, તો-
પશુ, શ્રીયુ... પ્રતાપથી અંતરંગિયો હોય તેમ સ્તબ્ધ થઈ સામે

ઊભો રહ્યો. શ્રીયુત ગભરાયા વિના તેના સામા સ્થિર ઊભા. આખરે શ્રીયુતનો જય થયો. છોકરાને ખેલવાની ફરજ પડી. તેણે પૂછ્યું, 'આપ કાણ છો ?'

શ્રીયુતને બદલે બીજું કાંઈ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દે તો શ્રીયુતનું ગૌરવ વધે તેથી શ્રીયુતે ફેગટચંદ સામું જોયું. ફેગટચંદે ખોખરો કરી કહ્યું, 'પોતેશ્રી શ્રીશોધકવર્ધક સલાના પ્રમુખ શ્રીયુત ગોદડચંદ છે.'

કાંઈ બહુઈ અસર થઈ હોય તેમ છોકરો તત્કાલ ફૂંકેા મારી ઝોટલા પર આવ્યો, અને પોતેશ્રી પાછા હઠતા હતા તેમના તરફ ધસીને ખેલ્યો, 'ઓમ્ જયરવરૂપનો જય !'

શ્રીયુતમંડળ કાંઈ વિશેષ ત્વરાથી ધરમાં પેહું, પણ, છોકરો એમની સાથે જ અંદર પેઠો, તેથી, ત્વરિત ગતિથી શ્રીયુતોને સલામતીનો લાભ થયો નહિ. છોકરો પાસે આવતો ગયો તેમ પોતેશ્રીની દિઝ્મૂઢતા વધતી ગઈ. દિઝ્મૂઢતા સંપૂર્ણ થઈ દીવાનાપણાનો આરંભ થવાનો સમય પાસે આવ્યો. એવામાં સુલાગ્યે શ્રીયુત ઉકરડાચંદને લાન થયું, કે છોકરો ગમે તે હશે પણ તેની શરીર-શક્તિ પરથી મારામારીનો ભય રાખવાનું કારણ જણાતું નથી, અને, તે એકલો હતો તેથી હિંમતનો ડાળ ધારણ કરવામાં હરકત નથી. તેથી, નજીક ગયા વિના આવેથી હિંમત બતાવી તેમણે પૂછ્યું,

'તમે કાણ છો ?'

છોકરાએ ઉત્તર દીધો, 'હું સાક્ષરશ્રી હિમાલય છું.'

સાક્ષરશ્રીનું મેળાપ

અનક્ષર લોકો શ્રીશોધવર્ધક સલાના પ્રમુખનું ઘર જોળવામાં મને સહાયતા કરી શક્યા નહિ. અને, સાક્ષરો તો સાક્ષરતાનો પ્રયોગ કરવામાં કુશળ હોય છે, ઘર જોળી કાઢવામાં નહિ. તેથી વિલંબ થયો.

પાસે જવામાં દહેશત નથી એમ જણાવા માંડ્યું તેમ શ્રીયુત પોતેશ્રીએ પાસે આવવા માંડ્યું; અને, આખરે મોં ઉઘાડી પૂછ્યું.

‘તમારે અને હિમાલયને શો સંબંધ છે?’

‘મારું નામ હિમાલય છે. સાક્ષરશ્રીઓને “આપ” સર્વ નામથી સંબોધન કરવાની રીત છે.’

‘હો “આપ” કહીશું. પણ આપનું નામ હિમાલય એ કેમ બને?’

‘આપ સમજ્યા નહિ. હિમાલય એ મારું તખલ્લુસ છે. જેને તખલ્લુસ ન હોય તે સાક્ષર હોઈ શકતો નથી. અને જેને તખલ્લુસ હોય તે સાક્ષર ન હોય એમ બનતું નથી. તખલ્લુસ ધારણ કરવાની સાથે જ સાક્ષરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. હિમાલયની સહીથી માસિકોમાં પ્રગટ થતા જગપ્રસિદ્ધ લેખ આપને યાદ નથી?’

‘અમે એવા સહાભારત કાર્યમાં રોકાયેલા છીએ કે અમને માસિકો કે પુસ્તકો વાંચવાનો વખત મળતો નથી. પણ, તમારું નામ ખરું નામ હોવું જોઈએ!’

પૂરતાં નથી, તેથી, સાક્ષરશ્રીઓ એવાં નામથી લગ્ન પામી વિષવત્ ત્યાજ્ય ગણે છે.’

‘પણ, સંસારવ્યવહારમાં શી રીતે ઝોળખાઓ ?’

‘સંસારવ્યવહારની શી વાત કરો છો ? દૂધવાળાનાં નામાંમાં પણ સાક્ષરોના તખ્તલુસ પર ખાતા હોય છે, અને, મોચીઓ મગનલાલ કે છગનલાલ માટે નહિ પણ હિમાલય કે આફતાબ માટે જોડા સીવે છે. સાક્ષરોના તખ્તલુસની એ બલિહારી છે.’

હિમાલયના ધસારાની ખીક નષ્ટ થઈ હતી, પણ, હજી બચ-જરેલી શંકા રહી હતી તે દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં જોખમ નથી એવી ખાતરી થયાથી શ્રીયુત ફોગટચદે પ્રશ્ન કર્યો,

‘હિમાલય તે આપ જ એ હવે સમજાયું, પણ, જયસ્વરૂપ કોણ છે, અને, તેના નામનો કેમ ઉદ્દગાર કરો છો ?’

‘એ સંબંધે જ મારા સાક્ષરત્વના અહોરાત્ર ચાલતા વ્યાપાર-માં ખલેલ પહોંચાડી મારે આવવું પડ્યું છે. આપની સલા શોધ કરે છે એમ સાંભળ્યું છે, માટે, આ પત્ર વિશે આપની સલા શોધ કરી આપશે તો મારા ઉપર તેમ જ જગતના સમસ્ત સાક્ષરમંડળ ઉપર ઉપકાર થશે, અને, સાક્ષરો આપની સલાને અમર કરી દેશે.’

‘એ પત્રમાં શું છે અને શાની શોધ કરવાની છે ?’

‘આ વર્તમાનપત્રમાં જયસ્વરૂપ વિશે અને સાક્ષરો વિશે અતિનિન્દામય ચર્ચાપત્ર છે. તે ચર્ચાપત્ર લખનારનું નામ બતાવવા અધિપતિ ના પાડે છે. “દીવાની ફોજદારી જે કરવી હોય તે મારા પર કરજો. નિશાળેથી નાશી ગયેલા છોકરાઓથી હું ખીતો

સાક્ષરશ્રીનો મેળાપ

નથી." એવો ઉદ્ધત જવાબ તે આપે છે. આથી સાક્ષરશ્રી આફતાબ, સાક્ષરશ્રી શેષનાથ, સાક્ષરશ્રી ઐરાવત, સાક્ષરશ્રી ફિરદૌસ, સાક્ષરશ્રી હિમાલય, અને બીજા અનેક મહાન સાક્ષરશ્રીઓ ખિન્ન થઈ ગયા છે. અમે સાક્ષરશ્રીઓ સરકાર દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ઇચ્છતા નથી, કેમકે, દીવાળીના ખાસ અંકે માટે વર્તમાનપત્રો તરફથી લેખોની માગણી પ્રકટ થવાની વાટ જોઈ અમે ખેડા છીએ, અને, લેખોના પાનાનાં પાનાં ભરી કાઢવા અમારા હાથ ચળવળી રહ્યા છે. સાક્ષરત્વના આ કાર્યમાં વિક્ષેપ કરવા અમે ઇચ્છતા નથી. એ ચર્ચાપત્રીનું નામ જડે તો અમારા સાક્ષરત્વના પ્રહારથી તેને જન્મના સુધી યાદ રહે એવી શિક્ષા કરવા અમે સાક્ષરશ્રીઓ સમર્થ છીએ. શ્રીશોધવર્ધક સલા એ ચર્ચાપત્રીને શોધી કાઢે તો સલાનું નામ સારુંક થાય.'

સલાની ખ્યાતિ આવી દૂર પહોંચેલી જોઈ અને સલાની શોધ-વૃત્તિની ઉપયોગિતાનો આવો મહામૂલ્યવાન સ્વીકાર થયેલો જોઈ શ્રીયુતોના હૃદયમાં સંતોષ, ઉલ્લાસ અને અભિમાનનો ઉદય થયો. સાક્ષરશ્રી હિમાલયને આદરથી આસન આપવામાં આવ્યું, અને 'અમે બીતા નથી તથા કાઈ દહાડો બીધા નથી' એવા વિચાર દર્શાવનારી આકૃતિ ધારણ કરી શ્રીયુતો સાક્ષરશ્રીની આસપાસ ખેડા બીજા સરભરા કરવાનો શ્રીયુતમંડળમાં રિવાજ ન હોવાથી સાક્ષરશ્રીને પાણી પીવાનો બહુ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો, પણ, સાક્ષરશ્રી તરફથી ન હોવાથી એ સરભરા થઈ શકી નહિ.

મહેસાનગીરીનો જુસ્સો શમી ગયા પછી સ્વસ્થ થઈ શ્રીયુત પોતેશ્રીએ મુખ પર યથાયોગ્ય ગંભીરતા ધારણ કરીને ક્ષણભર આંખો અડધી મીચી રાખી અને પછી ઉઘાડી દીધી. આ તૈયારી પૂરી કરી પોતેશ્રી પત્રોપકારો લાવથી સાક્ષરશ્રી તરફ જોડાયા.

‘શ્રીશોધવર્ધક સલા આ ભારે વિકટ અને ગહન શોધ કરવા તૈયાર છે, અને એ શોધમાં વિજય, ક્ષેત્રમાંથી અને સફળતા મળશે એવી સલાને શ્રદ્ધા છે, પ્રતીતિ છે, ખાતરી છે. પરંતુ, શોધનો એક મહાન નિયમ છે, અને તે ગૂઢ હોવા છતાં અમે તે વિષયમાં કુશળ હોવાથી અમને પ્રાપ્ત થયેલો છે. એ નિયમ આરંભમાં પ્રદર્શિત કરવો જોઈએ. એ નિયમ એ છે કે શાની શોધ કરવાની છે તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. સાક્ષરત્વની વૃત્તિથી આપ કહેશો કે ચર્યાપત્રીની શોધ કરવાની છે એ જાણવું છે તે બસ છે. પરંતુ એમાં એક ઝીણવટ છે તે સાક્ષરત્વને ગમ્ય નથી, પણ શોધવર્ધકત્વને જ ગમ્ય છે. અર્થાત્ ચર્યાપત્રી તે માત્ર ચર્યાપત્ર લખનાર છે. સુખ્ય વસ્તુ તે ચર્યાપત્ર છે, ચર્યાપત્ર પરથી ચર્યાપત્રી શબ્દ થયો છે. અને તે માટે પહેલું ચર્યાપત્ર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પછી ચર્યાપત્રી ઉત્પન્ન થાય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે ચર્યાપત્ર કેવું છે તે અમારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. તે પછી અમે ચર્યાપત્ર વિષે શોધ ચલાવીશું. એ શોધ થઈ એટલે ચર્યાપત્રીની શોધ તો આપના પલકારામાં થઈ જશે.’

‘સાક્ષરશ્રીના દષ્ટિબિન્દુથી પણ મને આપનું કહેવું યથાર્થ જણાય છે. પરંતુ આ ચર્યાપત્ર એવું અપમાન ભરેલું છે કે તે વાંચી સંભળાવતાં મારા સરખા સાક્ષરશ્રીને ઘણી નાનમ લાગે. આપની વાત જુદી છે. આપ સાક્ષરશ્રી નથી. આ વર્તમાનપત્ર લઈ આપમાંથી કોઈ એ ચર્યાપત્ર મોટેથી વાંચશે તો મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું નહિ હોય તેવી ક્ષણોએ હું ધટતા ખુલાસા યોગ્ય આત્મપ્રતિક્ષા સાચવીને યથાસ્થાન કરીશ.’

પ્રકરણ પાંચમું

જયસ્વરૂપ

સાક્ષરશ્રીઓના રોષના આઘાતથી ચીમળાઈ ગયેલું વર્તમાનપત્ર શ્રીયુત ફોગટચંદ્રે હાથમાં લીધું, અને તે કેટલે ધાટી વાંચવું એ વિષે મનમાં નિર્ણય કરવાનો વખત મળે તે માટે ફટલાક વખત સુધી નકામા જોખારા કર્યા. આખરે જોખરે અવાળે શ્રીયુતે ચર્ચાપત્ર વાંચવા માંડ્યું ત્યારે ઓતામંડળ સ્તબ્ધ અને જડ થઈ ગયું હતું. સર્વ શ્રીયુતોની આંખો અને મોં કુતૂહલને લીધે પહોળા થઈ જવાથી એ દારમાંથી તેમની બુદ્ધિ અને સ્મૃતિ ઊડી ગયા હતાં, અને તેઓ શૂન્ય ચિત્તે શ્રવણ કરતા હતા. સાક્ષરશ્રી હિમાલય તીવ્ર માનભંગની લાગણી પેદા કરનારા વચ્ચેના સાંભળવાની અપેક્ષાથી ઉદાસીન થઈ મૂક થઈ ગયા હતા. આવી ઉત્સાહભંગ કરનારી સ્થિતિમાં બંને તેટલો ઉત્સાહ જાળવી રાખી અને મુખમુદ્રા પર બંને તેટલી ચાલાકીની રેખાઓ એકઠી કરી શ્રીયુત ફોગટચંદ્રે ચર્ચાપત્ર નીચે પ્રમાણે વાંચવા માંડ્યું:

“શ્રીયુત “ઉદ્ધતધંટ” પત્રના તંત્રા મહાશય, એકખીન્નને સાક્ષરશ્રીનો ધલિકાળ આપનારા યુવકોએ હાલ થોડા વખતથી જે “જયસ્વરૂપ” નું ધતિંગ ઊભું કરેલું છે તેની ઉત્પત્તિ કોઈ શોધી કાઢશે તો આ દેશની આલમ ઉપર ઉપકાર થશે, એમ આપે આપના પત્રમાં કેટલાક માસ ઉપર લખેલું, તેથી એ પરોપકારનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાની મને ઇચ્છા થઈ.”

શ્રીયુત પોતેશ્રી બોલી ઊઠ્યા, ‘શ્રીશોધવર્ધક સહાના સહાસદો સિવાય ખીન્ન કોઈને શોધ કરવાનો શો હક છે ! ખીન્ન કોઈએ કરેલી શોધની નોંધનો બોધ થતાં શ્રીયુતોના ચિત્તમાંથી કોધનો એવો ધોધ નીકળે છે કે તેનો અવરોધ કરવો કઠણ થઈ પડે છે.’

સાક્ષરશ્રી હિમાલયે જરા નાખુશ થઈ કહ્યું, ‘આપના કોધનો ધોધ હાલ અત્તરની સીસીમાં પૂરી મૂકા. આ શોધનું અધમ સ્વરૂપ આપ જોશો ત્યારે સમજશે કે સાક્ષરશ્રીઓની પ્રતિષ્ઠા માટે લાગણી ધરાવનારે એ શોધ માટે ઇચ્છા કરવાનું સ્વપ્ન જોવાની ઇચ્છાનું સ્વપ્ન પણ ન આવે એવી ઇચ્છા સ્વપ્નમાં પણ કરવી જોઈએ. કૃપા કરી આગળ વાંચો.’

શ્રીયુત ફ્રેગટચહે આગળ વાંચ્યું :

‘પ્રથમ તો હું “ૐ જયસ્વરૂપનો જય” “ૐ જય-સ્વરૂપાય નમઃ” “બલ જય જય ને જય” “રાજ્ય નહિ પણ જય” “રાજ્ય અવરને સુચારક હો, અમને જય પ્રાપ્ત થાઓ” એ વગેરે વચનો પુસ્તકોમાં, લેખોમાં તેમ જ ખાનગી વ્યવહારમાં ઠેરઠેર લખનારા તથા ભાષણોમાં અને વાતચીતમાં એ વચનોના ઉદ્ગાર ધડી ધડી કરનારા અનેક સાક્ષરશ્રીઓને મળ્યો; અને એ વચનોના ઉપયોગનો હેતુ શો છે તે તેમને પૂછ્યું. પરંતુ કોઈ પણ હેતુ તેઓ દર્શાવી શક્યા નહિ. “જયસ્વરૂપ” તે કાણ છે કે શું

છે, “જન્ય” અને “રાત્ર્ય” વચ્ચે વિરોધ શા માટે કલ્પવામાં આવે છે, કયું રાત્ર્ય ઇષ્ટ નથી, અને કોના પર જન્ય મેળવવાનો છે, એ એ સાક્ષરશ્રીઓમાંથી કોઈ જાણતું નથી. “સાક્ષરશ્રી હોય તેણે એ વચનો વાપરવા જ નોંધ્યો,” “એ વચનોના ઉપયોગમાં સાક્ષરત્વની ખૂબી છે,” એટલા જ ઉત્તર તેઓ આપી શકે છે. આ વચનો કોણે ઉપજાવ્યાં અને શા કારણથી ઉપજાવ્યાં, તે તેઓ જાણતા નથી. આવા વચનો વાપરનારા મગજના ફાંટાવાળા ગણાય, અને જેવી દિલસૂઝીના અભ્યાસી ગણાય, તથા એ રીતે વિક્લાન ગણાય એવી અનંતરની ઇચ્છાથી અને ગાંડાઈનો ડોળ કરી લોકોનું આકર્ષણ કરવાની ઉમેદથી એ લોકો આવા પ્રલાપ કરે છે એમ મારી ખાત્રી થઈ છે.

સાક્ષરશ્રી હિમાલય કોષાવેશથી એકાએક ઊભા થઈ ગયા અને ચર્ચાપત્રી જણે સામે જ ઊભો હોય તેમ એ કલ્પિત આકૃતિ તરફ હાથ લાંબો કરી બોલ્યા, ‘હે મૂર્ખા! અમે જન્યવાદી સાક્ષર-શ્રીઓ જોઈએ આકાશમાં ઊડીએ છીએ ત્યાંથી તું અમને નીચે ખેંચી પાડવા માગે છે! શું અમે ગાંડાઈનો ડોળ કરીએ છીએ અને અમે ખરા ગાંડા નથી! શું અમારા મગજના ફાંટાની તને અદેખાઈ પ્રાપ્ત થઈ નથી! શું અમે પ્રલાપ ન કરીએ તો અર્થ સમજાય એવા વચનો બોલીએ! તું ઉત્તર ક્યાં દઈ શકે છે! ભોંયરામાં ભરાઈને ચર્ચાપત્ર લખ્યું એટલે શું સાક્ષરો આગળ આવીને વાદવિવાદ કરવાની શક્તિ આવી! જોય! તારા જવાબની હું વાટ નોંઠું છું. મારી સામે ડોળા કાઢી તું શું એમ કહેવા માગે છે—’

શ્રીયુતોએ સાક્ષરશ્રીને ઝાલીને નખથી શિખ મુઠી હલાવ્યા અને તેમનો મોઢ ખંચેરી નાખ્યો ત્યારે સાક્ષરશ્રીને લાન આવ્યું.

કે ચર્યાપત્રી સમક્ષ ઊભેલો નથી. સાક્ષરશ્રી પાછા ખેંસી ગયા અને ચર્યાપત્રનું વાચન આગળ ચાલ્યું.

‘તોપણ આ ઘેલછાની ઉત્પત્તિ શોધી કાઢવાની આવશ્યકતા હોવાથી મેં તપાસ આગળ ચલાવી. ઉપર ઉતારેલાં વચનો પુસ્તકોમાં અને માસિકોમાં પ્રથમ ક્યારે વપરાયાં તે શોધી કાઢ્યું, અને, એ વચનોવાળા લેખ લખનારાનાં જીવનચરિતના તથા જીવન-અચરિતના હેવાલ મેળવ્યા; તેઓ જે ગામડામાં જીછરેલા અને જે નિશાળોમાં જીજીલા ત્યાં હું જઈ આવ્યો; તેમણે ત્વરાથી જાબી કરેલી (અને તેટલી જ ત્વરાથી ગુમ થયેલી) સલાઓનાં દફતર હાથ લાગ્યાં તેટલાં હું જોઈ ગયો. એ સર્વ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે હકીકત મળી આવી છે : એક નિશાળમાં શિક્ષકે એક વેળા વર્ગમાં ઇતિહાસ શિખવતાં કહ્યું કે “સિકંદરે જય મેળવ્યો એમ કહેવાય પણ રાજ્ય સ્થાપ્યું એમ ન કહેવાય.” આ ઉપરથી તે નિશાળના છોકરાઓ જય અને રાજ્યના ગુણદોષની ચર્યા વખતોવખત કરવા લાગ્યા. પરિણામે તેઓ રમતોમાં બિલ્લુનાં નામ “જય” અને “રાજ્ય” એવાં પાડવા લાગ્યા. તે નિશાળમાં એ શબ્દો રૂઢ થયા પછી દાખલ થયેલો એક છોકરો આળસને લીધે માર પડતાં પંદર દિવસમાં જાડી ગયો. એ પંદર દિવસ દરમિયાન તે “જય” અને “રાજ્ય” શબ્દોનો ઉપયોગ શીખ્યો. સિકંદરના ચરિતસંબંધે એ શબ્દો વપરાયાનું તેના જાણવામાં આવેલું નહિ, પણ, “રાજ્ય” કરતાં “જય”માં કાંઈ એળસતા છે એમ તેના ખ્યાલમાં આવી ગયું. તેને જાણાવવાનો પ્રયત્ન કરવા તેના બાપે તેને ખીજે ગામ મોકલ્યો. ત્યાંની નિશાળમાં પણ તે કાંઈ શીખ્યો નહિ, પણ, ત્યાં તેણે “જયસલા” કાઢી એ સલામાં જયના ઉત્કર્ષ વિશે તથા રાજ્યના અપકર્ષ વિશે જાણણા કરતાં છોકરાઓ અભ્યાસમાં ખેદરકાર થવા લાગ્યા, અને કેટલાક નિશાળેથી નાસી જઈ ખામને પાદરે ઉકરડા પર ચડી “જયધોષ” કરવા લાગ્યા. આકાશ તરફ જાયું જોઈ તથા બન્ને હાથ જોડ્યા કરી “હે ! જય !” “હે !

જ્યસ્વરૂપ

જય ! ” એ શબ્દો અને તેટલા મોટા અવાજથી પુકારવા તે “ જય-
ધોષ ” કહેવાય છે. આ માર્ગે જેમણે બહુવાર્તુ મૂકી દીધું તેમણે
માસિકોમાં લેખ લખવા માંડ્યા. તેમાં કરેલા જ્યના ગુણગાન તથા
રાજ્યની નિન્દાનો ગ્રેષ્ઠ બીજાં ગામોના યુવકોમાં ફેલાયો, અને, એ
રીતે જ્યસંપ્રદાય સ્થપાયો, જ્યસ્વરૂપ નામે કોઈ તત્ત્વ કે દેવ છે
એવી કલ્પના ઊભી થઈ, અને, તેની સ્તુતિ થવા લાગી.

અક્ષયત, આ જ્યવાદીઓ સહુ કવિઓ છે, પ્રેમમાં મગ્ન
છે, ઇશ્કથી મસ્ત છે, ફૂર માથુકોની અવગણનાથી હિંદગ્ન છે. જ્ય
અને ઇશ્કના ઉલ્લાસ વડે તેઓ ઘણા અન્તરાય ઝોળાંગી ગયા છે.
વિક્રતા વિના તેઓ સાક્ષર બન્યા છે, ફારસી સાહિત્યના અભ્યાસ
વિના તેઓ સૂફી બન્યા છે, પાંખો વિના તેઓ સૂર્યાચન્દ્ર સાથે
દોસ્તી કરી આવ્યા છે. અને, કવિતા રચવાનું તેમણે છેક સહેલું કરી
નાખ્યું છે. જે સમયમાં મહેતાજીઓ જ બહુ બાંધે કવિતા લખતા!
તે સમયની કવિતા મોળી અને રસશૂન્ય કહેવાય છે, પણ, એ કવિતા
લખનારા પિંગળતો અભ્યાસ કરતા અને જન્દની રચનામાં ભૂલ
કરતા નહિ એટલો ગુણ તો તેમની કાબરચનામાં હતો જ. પરંતુ
જ્યવાદી કવિઓ એ શ્રમ પણ લેતા નથી. “ ગદ્યકવિતા ” માં તો
પિંગળતો ઘવો હતો નથી. પણ, જ્યવાદી કવિઓનાં કાવ્યોમાં
તો બીજા મથાળે “ શાર્દૂલવિક્રીડિત ” લખ્યું હોય ત્યાં પિંગળના
શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદનું બંધારણ હોતું નથી, પણ, થોડો અક્ષરમેજ
શાર્દૂલવિક્રીડિત, થોડો માત્રામેજ શાર્દૂલવિક્રીડિત, થોડો તાલલીન
હરિગીત, થોડો જોખારૂપ સન્દાકાન્તા એમ પિંગળના લંગારની
“ રસમય ચૂંટણી ” હોય છે. પિંગળની આવી કતલ તેઓ ફક્ત
શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ રચતા કરતા નથી, પણ, હરકોઈ છંદ રચતાં
નિષ્પક્ષપાતપણે કરે છે એટલું ઇન્સાફ ખાતર કહેવું જોઈએ.
વિક્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રમ લીધા વિના જેઓ સાક્ષર થઈ

શકે છે તેમણે પિંગળ શીખવાનો શ્રમ શા માટે લેવો જોઈએ એમ કદાચ કહેવામાં આવશે, અને, આ ચર્ચામાં પિંગળનો પ્રશ્ન ઝાઝો પ્રસ્તુત પણ નથી. જ્યવાદથી કેવી કવિતા રચાય છે તેના થોડા નમૂના આપીશ તો બસ થશે.

(ગાઝલ.)

નથી રાજ્યો અમે સ્થાપ્યા, ચારાજ્યો ન કદી કાપ્યા !
અમે જયમાં સદા મસ્ત, વિના ભગ્યે અમે અસ્ત.
અનમને હા ! નથી પરવા ! નહિ આવે કદી વરવા.
જખમ કેવો કરે ભાંડો ! સનમ પહેરે નહિ ચૂડો ! '

ગઝલના છેલ્લા ચરણથી તીવ્ર વેદના પામી સાક્ષરશ્રી હિમાચલે પુકાર કર્યો, ' જૂહું' છે ? ખોટું છે ? સનમને ચૂડો પહેરાવવો ? એવી માગણી અમે જ્યવાદી સાક્ષરો કરીએ ? સનમ હોય તે ચૂડો પહેરે ? ચૂડો પહેરે તે સનમ કહેવાય ? સનમ પદ પામનારની પદવી હવામાં, અને, ચૂડો પહેરનારની પદવી ધૂળમાં, તે બે એકઠા કેમ થાય ? "સનમ" અને "ચૂડો" એ બે શબ્દોનો એક વાક્યમાં સમાવેશ શી રીતે થઈ શકે ? અમે સહુ જખમથી લાયલ થયેલા છીએ, અમારા સહુના જિગરમાંથી ખૂન વહે છે, અમે સહુ ગમ-ગોનીથી આપઘાત કરવા તૈયાર થયેલા છીએ ! પણ, એ બધું શું ચૂડા માટે ? અમારો ઈશ્ક, અમારી મસ્તી, અમારું દીવાનાપણું, અમારી બેદરકારી, અમારી બેરોજગારી : એ બધાની કદર દુનિયા આવી જ કરે છે ! હા દુનિયા ! હા સનમ ! હા ચૂડો ! '

સાક્ષરશ્રી ચૂર્ણ પામી ગયા. શ્રીયુતોએ તેમને અનેક દુર્ગંધી પદાર્થો સુંઘાડી જગત કર્યા, અને, ચર્ચાપત્રનું વાચન આગળ ચાલ્યું.

‘ ગઝલના માપમાં ભૂલો હતી તે થોડો ફેરફાર કરી મેં સુધારી
પણ, નીચેના ભુજંગી છંદને છંદપણમાં લાવવો અશક્ય છે.

(ભુજંગી.)

અમે જયવાદી વન વનમાં લખ્યા છીએ,
દીઠા મધે જય જયો ન રાજ્યો કંઈ છે;
નથી રાજ્યો તણી ઉત્કંઠા કદાપિ,
અહો જય ! અહા જય ! સદાકાળ કૃપા સિ !

નીચેના કાવ્યને મથાળે છંદનું નામ લખેલું નથી, માટે, તે
“ ગદ્યકવિતા ” હોવી ભેદીએ એવી નમ્ર કદપના ધણા સંકેત
સાથે રજૂ કરું છું.

જય ! જય ! વહાલાંઓને જય કહેજો !
વહાલાંઓને વહાલાંઓને !
કહેજો કહેજો કહેજો કહેજો !
કહેજો જય કહેજો જય વહાલાંઓને જય !
વહાલાંઓને કહેજો જય ! જય વહાલાંઓને !

“ જય, ” “ વહાલાંઓને, ” એને “ કહેજો, ” માત્ર એ ત્રણ
શબ્દો ઉપરથી કવિતાની પાંચ લીટીઓ થઈ છે એને પાંચસે થઈ
એકે તેમ છે. કરકસરની જરૂર સર્વત્ર ઉત્પન્ન થઈ છે તે જમાનામાં
શબ્દોની આવી કરકસર કેવી ઉપયોગી થઈ પડે !

જયસ્વરૂપની એવકૂશી વિશે આ ઉપરથી પૂરતી માહિતી મળશે.
એવકૂશીનો વધારે પરિચય કરવામાં કોઈ રીતે લાભ નથી, બધી રીતે
નુકસાન છે; માટે, હું આ વૃત્તાન્ત વધારે લખાવતો નથી. પરંતુ

આ જયવાદનો એપ ન લાગે તે માટે હું એક ઉપાય લઉં છું તે જાહેર કરું છું. મારા ઉપર આવેલા કોઈ પત્રમાં મથાળે કે અંદરના લખાણમાં જયલ્લચરુણ લખેલું હોય છે ત્યારે જ્યાં જ્યાં એ શબ્દ લખેલો હોય ત્યાં ત્યાં તે છેડી નાખી તેના ઉપર ગર્દભપુચ્છ શબ્દ લખું છું, અને, મારા ઉત્તર સાથે એવી રીતે મુધારેલો પત્ર પાછો મોકલું છું.

લિ. સેવક

ધતિંગ-વિરોધી.

ચર્યાપત્ર વંચાઈ રહેતાં સાક્ષરશ્રી હિમાલયે દીધું નિઃશ્વાસ મૂક્યો, અને પછી, કેટલાક કાળ સુધી મૌન ધારણ કરી સામી બીંત તરફ જોઈ રહ્યા. બીંત કાંઈ ખોલશે એવી આશા સાક્ષરશ્રીને હોય એમ જણાયું, પરંતુ, બીંતે પણ મૌનની હઠ લીધી, અને આખરે, સાક્ષરશ્રીને પોતાના મૌનનો ભંગ કરવો પડ્યો. બીંત તરફથી શેષમાં મોં ફેરવી નાખી શ્રીયુત પોતેશ્રી તરફ જોઈ સાક્ષરશ્રી બોલ્યા, ‘આ દુષ્ટ ચર્યાપત્રીને શોધી કાઢવાની આપનામાં તાકાત છે કે નહિ તે મને કહો. તાકાત હોય તો ત્વરાથી શોધમાં નીકળી પડો. ખાવાપીવાનું છોડી દો અને રાતદિવસ શોધ કરો. તાકાત ન હોય તો આપની શોધવર્ધક સભા બંધ કરો અને વિખરાઈ જાઓ, સભામાં નાણાં એકઠાં કરેલાં હોય તો તે સારે માર્ગે વાપરી દો; કોઈ સાક્ષરને આપશો તો સદુપયોગ થશે. મને આપશો તો કેટલીક અગવડ છતાં આપ તરફની જાંડી લાગણી ખાતર હું સ્વીકારીશ.’

આ જુરસાભર્યા વચનથી પોતેશ્રી ચકિત થઈ ગયા હતા. પણ, તેમની હમેશની હોશિયારી મુજબ ક્ષણ વારમાં ઠેકાણે આવી જઈ

નયસ્વરૂપ

તેમણે ઉત્તર દીધો, 'ચર્યાપત્રીને અને ચર્યાપત્રીની આલ ઓલાદને શોધી કાઢવાની અમે આખાદ તાકાદ ધરાવીએ છીએ. એ વિશે વિવાદ હોય તો વિખવાદ થાય. શ્રીશોધવર્ધક સભા બીજી શોધો મુલતવી રાખી આ મોટી શોધ આ ધડીથી ઉપાડી લે છે. ખાવા-પીવાનું છોડી દેવાની સૂચના અલબત્ત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, પણ, હાલ આ શોધ સિવાય બીજા કાંઈ વિષય વિશે વિચાર કરવાનું બની શકે તેમ નથી, તેથી, શોધનું કાર્ય પૂરું થતાં મુંધી એ સૂચના સંબંધે નિર્ણય કરવાનું મોકુફ રાખીએ છીએ. સભા બંધ કરવાની અમંગલ સૂચના આપના મંગલ મુખમાંથી નીકળી તેથી અમારા હૃદય ચિરાઈ જાય છે, પણ, આ શોધ ખાતર અમે હૃદયના ચીરા પર થીગડાં મારી લઇશું. સભાનાં નાણાં વિશે આપે બહુ માર્મિક ઈશારો કર્યો છે તેથી આપને જણાવીએ છીએ કે અમારી સભાને કશાની ન્યૂનતા નથી, એકમાત્ર નાણાંની ન્યૂનતા છે. અને, નાણાંની ન્યૂનતા એવી છે કે કેવળ અભાવ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે અમારા તરફની ઊંડી લાગણી ખાતર આપ એ ન્યૂનતા દૂર કરશો. આ શોધનું કાર્ય અમે કીર્તિ ખાતર કરીએ છીએ; તેથી, ચર્યાપત્રીની શોધના બદલામાં આપે નાણાં આપ્યા એમ ગણાય નહિ તે માટે અમે શોધ કરીએ તે પહેલાં જ એ નાણાં આપ અમને આપશો.'

એ પક્ષમાંથી એકે પાસે નાણાં નહિ હોવાથી નાણાંની આપલે થઈ શકી નહિ. ચર્યાપત્રીની શોધનો આરંભ કરવાનો શ્રીયુતોએ સંકલ્પ કર્યો તેટલાથી સંતોષ માની બંને પક્ષને છૂટા પડવું પડ્યું.

મકરણ છકું

કારભારીઓની ભૂમિ

“ ઉદ્ધતધંટ ” પત્રના તંત્રી પાસેથી ચર્ચાપત્રોના પત્તો મળે તેમ નહોતું, તેથી, શોધનો આરંભ કરવાની યોજના ફેવી રીતે કરવી એ વિચારવું અધરું થઈ પડ્યું. ધણા ચિન્તન, મનન, વિમર્શન, એકાન્તસેવન અને નિદિધ્યાસન પછી શ્રીયુતોએ ઠરાવ્યું કે દેશી સંસ્થાનોમાં ગુણતાનાં કોઠડાં બહુ ગુંચાયેલાં હોય છે, તેથી,— ન્યાં માછલાં ધણાં હોય ત્યાં બગલાં પણ ધણાં હોય એ ન્યાયે— ગુણતાના ગુંચવાયેલા કોઠડાં ઉકેલનારા પણ દેશી સંસ્થાનોમાં ધણા હોવા ભ્રેષ્ઠા; માટે, દેશી સંસ્થાનોમાં જઈ એવા ચતુર માણસોની મદદ લઈ આ શોધનું કાર્ય શરૂ કરવું.

સંસ્થાનોમાંની ‘ એજન્સી ’ના મથક તરફ શ્રીયુતમંડળે રેલ્વે ટ્રેનમાં પ્રયાણ કર્યું. અબણ્યા મુલકમાં પ્રવેશ કરતાં પૃચ્છન્તો નરાઃ પળિહતાઃ એ શોધશાસ્ત્રનું સૂત્ર લક્ષમાં રાખવાનો શ્રીયુતોએ નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ, સંસ્થાનોનું વાતાવરણ પાસે આવવું ગયું તેમ

કારભારીઓની ભૂમિ

‘મોટા સાહેબ,’ ‘નાના સાહેબ,’ ‘એજન્ટ સાહેબ,’ ‘આસિસ્ટન્ટ-સાહેબ,’ ‘પ્રાંત સાહેબ,’ ‘ડુપ્પટી સાહેબ,’ ‘એ. ઇ. સાહેબ,’ ‘પી. એ. સાહેબ,’ ‘બાપુ સાહેબ,’ ‘બાપો સાહેબ,’ ‘શામજીભાઈ,’ ‘લામજીભાઈ,’ ‘વામજીભાઈ’ ઇત્યાદિ અપરિચિત સંસાઓ અને નામો એટલાં જથાળાં છે કે ત્રેનમાં આવતા ઉતારુઓને મોઢે સંભળાવા લાગ્યાં, અને, એ થોડકો એટલી ઝડપથી વધવા લાગ્યો કે સર્વ વિશે પૃથ્વીવ્યાપાર ચલાવવો અશક્ય થઈ પડ્યો. એ પદ વાપરનારા સહુ એમ માની લેતા હતા કે એ સંસાઓ આખી પૃથ્વી પર મશહૂર છે, તેથી, શ્રીયુતોનું સંકટ વધતું હતું.

આવી શોધખાધક અવસ્થામાં બ્યાકુલિત ચિત્તે શ્રીયુતો ઉતરવાને સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન ઉપર ઉતારુઓ કરતાં આવકાર દેનારની સંખ્યા ઘણી વધારે હતી, અને, મુસાફરીના સાધન કરતાં આવકારની સામગ્રી ઘણી વધારે હતી. હારગોટાથી ભરેલા તાંદ, દૂધ અને ચાથી છઠ્ઠકાતી તામડીઓ, મેવા મીઠાઈથી ઊભરાતા પુમચા, ચળકતા રંગના અને પગની પાની સુધી પહોંચતા ડગલા-વાળા સિપાઈઓ, સિપાઈઓથી ચડતા વિવિધ દરજ્જાના કામદારો-એ સર્વથી સ્ટેશનનું ‘પ્લેટફોર્મ’ એવું ભરાઈ ગયેલું હતું કે પ્લેટફોર્મનો હેઠળ આગાડીમાં બેસવાની અને આગાડીમાંથી ઉતરવાની સગવડ વધારવાનો ન હોય પણ આવકારનો ઠાઠ રચવાની અતુલતા કરી આપવાનો હોય એમ દીસતું હતું. આવકાર દેનારામાં ઘણાખરા કોઈ અમુક ઉતારુઓને મળવાની ધારણાથી આવેલા નહોતા, પણ, જે કોઈ માન આપવા લાયક ઉતારુઓ મળી આવે તેમનો સત્કાર કરવાની પ્રયત્ન ઉત્કંઠાથી પોતાની સામગ્રીઓ ઊંચકાવી કરતા હતા. આ સ્વયંવરની શોધનું રહસ્ય શ્રીયુતમંડળના સમજવામાં આવ્યું નહિ; પરંતુ, વખતે કોઈ સત્કારસામગ્રી શ્રીયુતો માટે આણેલી હોય તો તે આણવાનો શ્રમ લેનાર નિરાશ ન થાય એવી પરદાખાજનીની.

વૃત્તિથી શ્રીયુતો 'પ્લેટફોર્મ' ઉપર થોભ્યા અને સત્કાર કરનાર નીકળી આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા.

વિવિધ સામગ્રીઓ પર શ્રીયુતો લાલસાભરી દૃષ્ટિ નાખતા હતા તે એક સત્કારેચ્છુ ગૃહસ્થે ચપલતાથી નિરીક્ષણ કર્યું. તત્કાળ તેમનો એક માણસ શ્રીયુતો પાસે આવ્યો અને તેણે પૂછ્યું, 'આપનામાં કોઈ અમલદાર છે કે કોઈ અમલદારની કચેરીના માણસ છે.' શ્રીયુતોના નકરારનો જવાબ પાછો જઈ પહોંચતાં સર્વ સત્કારેચ્છુઓમાં ત્વરાથી ફેલાઈ વળ્યો. તેને પરિણામે શ્રીયુતો તરફ કુતૂહલથી પ્રેરાતી દૃષ્ટિઓ બંધ થઈ ગઈ, સત્કારેચ્છુઓને શ્રીયુતોની હાજરીની વિસ્મૃતિ થઈ, સરભરાની સળવળ શ્રીયુતોથી દૂર ખસી ગઈ, અને, 'પ્લેટફોર્મ' ઉપરના દરિયામાં શ્રીયુતમંડળ ભેટ જેવું જુદું પડી ગયું. વધારે વાર થોભવાથી નિરર્થક કાલવ્યય થાય છે એમ લાગવાથી શ્રીયુતો સ્ટેશન બહાર આવવા નીકળતા હતા તેવામાં જ સત્કારેચ્છુ ગૃહસ્થે શ્રીયુતોની પદવી વિશે ખૂબર પુછાવી હતી તેમણે સામા આવી પૂછ્યું,

‘કાં ! નાટકવાળા છા કે ?’

શ્રીયુત પોતેશ્રી ચક્રિત થયા, પણ, આ પ્રશ્નમાં સમાયેલી ધૃષ્ટતા સભ્યતાના અભાવથી નહિ પણ શબ્દજ્ઞાનના અભાવથી ઉદ્ભવેલી હોવી જોઈએ એમ મનમાં નિર્ણય કરી તેમણે ઉત્તર દીધો,

‘શોધને માટે કોઈ કાશમાં નાટક શબ્દ વપરાયો નથી.’

‘શાની શોધ ?’

‘અમે શ્રીશોધવર્ધક સભાના સભાસદો હરકોઈ વસ્તુની શોધ કરવા ઉત્સુક છીએ. શોધ એ અમારા જીવનનું સર્વસ્વ છે. લાલ

એક ચર્ચાપત્રીની શોધ કરવા અમે નીકળેલા છીએ. અને, એ પ્રયાસમાં તન મન ધન સમર્પણ કરવાનો અમારો સંકલ્પ છે. આ ભૂમિમાં અમારી શોધ વિજયવંત થશે એમ અત્યંત આશાવંત છીએ.

‘માળા કાઢ વેદિયા જણાય છે!’ એવો ઉદ્ગાર કરી સતકારેચ્છુ ગૃહસ્થ ગરદીમાં અદશ્ય થઈ ગયા.

રેશન બહાર ગાડીઓ ઊભેલી હતી, પણ, તેમાંની કોઈ ભાડાની નહોતી. અમલદારો અને અમલદારોના તાબાના નોકરો સિવાય બીજા કોઈને એ ગાડીઓ મળે તેમ નહોતું, તેથી, શ્રીયુત મજૂર પાસે સામાન ઊંચકાવી ગામમાં જઈ ધર્મશાળામાં ઊતર્યા. ધર્મશાળાનો જે મેડો ભાડે મળ્યો તેની સામેના મેડા તરફ નજર જતાં લાયબ્રેરીનું પાટિયું જોવામાં આવ્યું તેથી શ્રીયુતોને જ્ઞાનભંડારના પડોશથી સંતોષ થયો. પરંતુ, એ સંતોષ ઘણી વાર ટકી શક્યો નહિ. લાયબ્રેરીમાંના વાચકો શ્રીયુતોને જોઈ વતમાનપત્રો પડતાં મૂકી પારોઓએ દોડી આવ્યા, અને, ‘આ કોણ આવ્યા?’ ‘ક્યા ગામના છે?’ ‘કોને મળવા આવ્યા છે?’ ‘કોના સગા છે?’ એવા પોકાર અનિવાર્ય કુતૂહલથી તેમણે ચારે તરફથી ફેલાવી મૂક્યા. શ્રીયુતો સાંભળે તેમ મોટેથી આ પ્રશ્નો પૂછવામાં તેમને કંઈ સંકોચ થતો નહોતો, પણ, શ્રીયુતોને પોતાની સ્થિતિ ગુંચવણ ભરેલી લાગતી હતી. લાયબ્રેરીના વાચકોએ શ્રીયુતોનો સામાન લાવનાર મજૂરોને, ધર્મશાળાના નોકરોને, રસ્તે જનારા લોકોને, અને, જે કોઈ નજરે પડે તેમને આ પ્રશ્નપરંપરાથી ઘેર્યા, પણ, તેમના પ્રશ્નનું સમાધાન થયું નહિ. ચિત્તને કારી ખાતી અતૃપ્ત જિજ્ઞાસાની વેદના સહન ન થયાથી આખરે એ વાચકો લાયબ્રેરીના માળ પરથી ઊતરીને શ્રીયુતોએ મુકામ કર્યો હતો તે માળ પર આવ્યા, અને,

એકબીજાને બેસવાનો આગ્રહ કરીને બન્ને જણ શ્રીયુતોની સામે બેઠા. નિમંત્રણ વગરના અને અનુસૂચિત વગરના આ પ્રવેશથી શ્રીયુતો આશ્ચર્ય પામ્યા, અને, રાજસ્થાનોમાં વિનયના કાંઈ જુદા નિયમો પ્રવર્તતા હોય તો તેની શોધ કર્યા વિના સંભાષણનો આરંભ શી રીતે કરવો એ વિચારમાં પડ્યા. પરંતુ, તેમને ઝાઝી વાર વિચાર કરવો પડ્યો નહિ. અદાલતમાં સાક્ષી પાંજરામાં આવતાં વાર તેને તેનું “નામ, બાપનું નામ, ધર્મ, ઉંમર, નાત, રહેઠાણ” એક પછી એક પૂછવામાં આવે છે તે પ્રકારે આ જિજ્ઞાસુઓએ પ્રસ્તાવના કે ઉપોદ્ધાત વિના પૃચ્છાબ્યાપાર પ્રવર્તાવ્યો. “શ્રીશોધવર્ધક સલા”નું નામ સંભળતાં જ બેસતો એક જણ બારીએ દોડ્યો અને લાયબ્રેરીની બારીઓ તરફ જોઈ ઘાટા પાડી કહેવા લાગ્યો,

‘શ્યામશંકરભાઈ ! શ્યામશંકરભાઈ ! આ તો આગગાડી પર છેલ્લશંકરભાઈને ઓળ્યાં વેદિયાં મળ્યાં હતાં તે છે. જોવાં હોય તો આવો !’

લાયબ્રેરીની બારીએથી શ્યામશંકરભાઈએ સાવચેતીનો પ્રશ્ન પુકાર્યો,

‘એમાં કોઈ અમલદાર છે ?’

‘અરે ! અમલદાર હોય તો ધર્મશાળામાં આવીને બિતરે ? કોઈ દરબારના ઉતારામાં મુકામ ન કરે ! આ તો કોઈ અલક્ષિ મુસાફર છે. આવો ! આવો !’

શ્રીયુતમંડળમાં બીજી ગમે તે બામી હશે, પણ શાન્ત અને સદનશીલ સ્વભાવની એ મંડળમાં બામી નહોતી. તોપણ તેમના જ રહેઠાણમાં વગર કહે આવી તેમનું આબું ઇડેચોક અપમાન કરનારની નિર્લજ્જતા જોઈ તેમની શાન્તિ અને સદનશીલતા નષ્ટ થઈ. શ્રીયુત

કરેલું અપમાન 'હતિંગ-વિરોધી' નામધારીને શોધી કાઢવાના મહાકાર્યના મહત્વના પ્રમાણમાં કંઈ વિસાતમાં નથી; માટે આ કાર્યમાં એની મદદ લેવામાં હરકત નથી.

આથી સર્વાનુસરે દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો કે આ કાર્ય માટે તે વ્યક્તિની મદદ લેવી.

દરાવ તો કર્યો, પણ એ ગૃહસ્થનું મહાન શોધી કાઢવાનું બહુ મુશ્કેલ હતું. પણ, આજે શ્રીયુત ફોગટચંદની શોધનશક્તિ ખૂબ વેગથી પ્રવર્તમાન થઈ રહી હતી. તેમણે કહ્યું, 'મેં એવી શોધ કરી છે, કે એ કારભારી અથવા એના મદદનીશનું નામ છેલ્લું કર છે; અને એમને માનાથે 'ભાઈ'ની ઉપાધિ લગાડવામાં આવે છે. વળી એટલી જ મહત્વની શોધ મેં એ કરી છે કે હાલ અહીં આવી આપણે માટે પૃચ્છાવ્યાપાર પ્રવર્તાવનાર અવિનયી ગૃહસ્થ એ છેલ્લું કરના નિવાસસ્થાનથી જાત છે.'

જરાવાર અટકીને તેમણે કહ્યું, 'મેં ત્રીજી શોધ એ કરી છે કે એ પૃચ્છાવ્યાપારપટુ ગૃહસ્થ સામેની લાયણેરીમાં હાલ વિરાજમાન છે. એમની પાસે જવાથી આપણે શ્રી છેલ્લું કર, માનાથે 'ભાઈ'નો પત્તો મેળવી શકીશું.'

શ્રી ફોગટચંદે કરેલી આ મહાન શોધોથી બધા શ્રીયુતો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા. આ શોધો તેમણે કઈ રીતે કરી એ વિષે બધા શ્રીયુતોએ એમને ખૂબ આગ્રહથી પૂછ્યું, પણ તેમણે એ ગુહ્ય બહાર પાડી દેવાની સ્પષ્ટ ના કહી.

અંતે પોતેશ્રી બોલી બહ્યા, 'સમજ્યો! સ્ટેશન પર મળેલ વ્યક્તિ કારભારી છે એવી શોધ મને જેમ સહજોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થઈ, તેમ એથીયે વિશેષ મહત્વની આ શોધો શ્રીયુત ફોગટચંદને

કારભારીઓની ભૂમિ

સહજોપલબ્ધિથી સાંપડી છે, અને, સહજોપલબ્ધિના વ્યાપારના વ્યાકરણને આપણે પૃચ્છા વડે ગુંગળાવવું ન જોઈએ. સહજોપલબ્ધિ એ હરકોઈની આગવી, અને માટે, ખાનગી રહેવાયોગ્ય સિદ્ધિ છે.

અથા શ્રીયુતોની નજર ફેગટચંદ તરફ ફરી. એમણે ડોકું હલાવ્યું એટલે અથા શ્રીયુતોએ પોતાની હુર્દમ્ય જિઝાસા, શ્રી શંભુના ત્રીજા લોચનથી લસ્મ થઈ ગઈ હોય તેવી નિઃશ્વેષ રીતે, દબાવી દીધી.

હવે પ્રશ્ન એ થયો, કે પૃચ્છાવ્યાપારપટ્ટ પાસે જઈ શ્રી હેલ-શંકર, માનાથે 'ભાઈ' વિશે પૃચ્છા કાણ કરે? દરેક શ્રીયુતે આ કાર્યની સાફ ના પાડી.

અંતે પસંદગી વિકલ્પે એ વ્યક્તિઓ ઉપર ઊતરી. કેટલાકે કહ્યું કે આ મહત્વની શોધો શ્રીયુત ફેગટચંદે કરી હોવાથી આ પૃચ્છા પણ એમણે કરવી જોઈએ. શ્રીયુત ફેગટચંદે પ્રસ્તાવ મૂક્યો અને બીજા કેટલાકે એને ટેકો આપ્યો, કે "આવું મહાન જવાબ-દારીવાળું કાર્ય સાંગોપાંગ પાર ઉતારવાની શક્તિ માત્ર આપણા પ્રમુખશ્રીમાં છે, અને હોદ્દાની રૂએ પણ તેઓ જ આપણામાં મોટા છે, તો એ કાર્ય કરવાના માનના અધિકારી તેઓ એકલા જ ગણાય, બીજા કોઈ નહિ. અતઃએવ એ કાર્ય તેમણે જ પાર પાડવું."

આ મુદ્દા પર ખૂબ વાદવિવાદ ચાલ્યો, ને અંતે શારખકોર વધવા લાગ્યો. પા કેલાકમાં તો એ સ્થાન શાખિદક યુદ્ધભૂમિમાં ફેરવાઈ ગયું. નવાગંતુકોમાં આ કોલાહલ શાનો એવી જિઝાસા રોકી ન શકવાથી લાયજેરીમાંના ગૃહસ્થોએ બીતાં બીતાં બારીએ આવી તે તરફ આડકતરા ને પાછળથી સીધા દષ્ટિપાત કરવા માંડ્યા. અથાના મગજનો પારો બહુ વધી ગયેલો જોઈ, ને દરેકને પોતાના શખ્દ સિવાય બીજા કોઈના શખ્દો સંભળાતા નહોતા તે

જોઈ શ્રીયુત કાદવચ્છે મોટેથી તાળી પાડી ઊભા થઈ ખોલવા માંડ્યું. બધા શ્રીયુતોએ આશ્ચર્યના આવેગના પ્રવેગના ઉદ્વેગથી તેમની સામે જોવા માંડ્યું, ને એ આશ્ચર્યની પ્રેરી જ તેમની જીભ અવાક થઈ ગઈ.

‘મેં એક અફલાતુન ઉપાયની શોધ કરી છે, જે માટે હું “શ્રીયુત” પદ પર હક કરી શકું, પણ, વિનયને લીધે તેમ કરતો નથી. મારી શોધ એ છે કે પહેલાં શ્રીયુત પોતેશ્રી, તે પછી શ્રીયુત ફોગટચદ, ને તે પછી શ્રોશોધવર્ધક સંભાળના સર્વે સભ્યો, એ આકારમાં આપણે સહુ સાથે જઈએ તો આ વિવાદ અને કોલાહલનો અંત આવે.’

સર્વે શ્રીયુતોને આ મુચના પસંદ પડી, અને, એક ક્ષણનાયે વિલંબ વિના તેમણે તે અમલમાં મૂકી.

જોઈ શ્રીયુત કાદવચંદે મોટેથી તાળી પાડી ઊભા થઈ ખોલવા માંડ્યું. બધા શ્રીયુતોએ આશ્ચર્યના આવેગના પ્રવેગના હિલેગથી તેમની સામે જોવા માંડ્યું, તે એ આશ્ચર્યની પ્રેરો જ તેમની જીભ અવાક થઈ ગઈ.

‘ મેં એક અફલાતુન ઉપાયની શોધ કરી છે, જે માટે હું “શ્રીયુત” પદ પર હક કરી શકું, પણ, વિનયને લીધે તેમ કરતો નથી. મારી શોધ એ છે કે પહેલાં શ્રીયુત પોતેશ્રી, તે પછી શ્રીયુત ફેગટચદ, તે તે પછી શ્રીશોધવર્ધક સજ્જાના સર્વે સભ્યો, એ આકારમાં આપણે સહુ સાથે જઈએ તો આ વિવાદ અને કોલાહલનો અંત આવે.’

સર્વે શ્રીયુતોને આ મૂચના પસંદ પડી, અને, એક ક્ષણનાયે વિલંબ વિના તેમણે તે અમલમાં મૂકી.

પ્રકરણ સાતમું

લાયબ્રેરીમાં

મોટા શોરબકારને અંતે બધા શ્રીયુતો ક્યાં જતા હશે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા લાયબ્રેરીનિષ્ઠોને દુર્વાર થઈ પડી. તેઓ એ વિશે આજુબાજુના સાથે પૂછપરછ શરૂ કરે તે પહેલાં તો પોતેશ્રી, તેની પાછળ શ્રીયુત ફોગટચંદ અને તે પાછળ બધા 'વેદિયા' લાયબ્રેરીના પગથિયાં ચડતાં દેખાયાં. એક ક્ષણમાં બધા લાયબ્રેરીનિષ્ઠોએ પોતાનાં ડોકા બારીમાંથી અંદર ખેંચી લીધાં, તે બીજી ક્ષણે દાદર માર્ગે પહેલું નીચે કાણુ પહોંચી જાય તેની ઘોડઘોડના જેવી પ્રત્યક્ષ શરત જામી પડી.

આ શરતમાં જીત શ્યામશંકરની થઈ. એ પહેલાં ઊતરવા માંડ્યા. એમની તરત જ પાછળ અર્ધચંદ્ર પામેલા, અને તે પછી અર્ધચંદ્ર પામતા રહી ગયેલા ગૃહસ્થ હતા.

સીડીની બરાબર અધવચ્ચે શ્યામશંકર અને ગોદડચંદનો ભેટો થઈ ગયો.

પોતેશ્રીએ શ્યામશંકરનું આવડું પકડ્યું.

આ સાથે જ, વીજળીનો આંચકો લાગતાં માણસ જડ બની જાય તેમ, શ્યામશંકર જડવત્ બિલા રહી ગયા. બાકીના બધાં જિતરનારાએ ઝંધી દિશામાં—લાયબ્રેરીના ઓરડામાં જવાને—પહેલાં જેવી જ શરત મારી મૂકી. અડધી મિનિટમાં તો દરેક જણુ લાયબ્રેરીના ઓરડામાં સીડીથી બને તેટલે દૂરને ખૂણે ભરાઈ ગયું.

પોતાને પૂછવાનું છે તે આ વ્યક્તિને નહિ એવો ખ્યાલ આવતાં શ્રીયુત પોતેશ્રીએ તેમનું આવડું મૂકી દીધું. આ છૂટકારાથી શ્યામશંકર, માનાર્થે ‘ભાઈ’ને એટલો આનંદ થયો કે બે ત્રણ પગલાંમાં જ તેમણે બાકીની અડધી સીડી પૂરી કરી નાખી, ને પાછું બેચાં વિના ત્યાંથી અલોપ થઈ ગયા.

શાંધવર્ધનની વીરશ્રીથી પ્રદીપ્ત ગોદડચંદ, ફેગટચંદ અને બીજાઓ આગળ વધવા લાગ્યા. ઉપરના ઓરડાનો એકેએક જણુ ધ્રૂજવા લાગ્યો.

ગોદડચંદ, ફેગટચંદ અને કાઠવચંદ ઉપર પહેાંચી વારાફરતી દરેકનું આવડું પકડી એની મુખમુદ્રાનું બારીક નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું. જે માણસ આમ શ્રીયુતોના હાથમાં આવતો તેના હોસકોસ બીડી જતા. પોતાને ઉતારે આવેલો પૃચ્છાર્થી આ નથી એવી પ્રતીતિ થતાં શ્રીયુતો તે તે વ્યક્તિનું આવડું છોડી દેતા. તે જ ક્ષણે એ વ્યક્તિ સીડી તરફ દોટ મૂકતી, ને પડવા આખડવાની જગ્યાએ ભીતિ વિના ચાર પાંચ પગલાંમાં સીડી જિતરી અલોપ થઈ જતી.

શ્રીયુતોના હાથમાંથી આમ પસાર થઈ એકેએક વ્યક્તિ નીચે જિતરી પડી, ને લાયબ્રેરીનું વાચનાલય ખાલી થઈ ગયું.

સાયબેરીમાં

શ્રીયુતો એકબીજાની સામે બેવા લાગ્યા. પેલી પૃચ્છક વ્યક્તિ કહ રીતે અલોપ થઈ ગઈ ? કે, મૂળથી જ એ અહીં નહોતી ?

કેટલાક શ્રીયુતોને શંકા થવા લાગી કે શ્રીયુત ફોગટચંદને સહ-નેપક્ષસ્થિતી પ્રાપ્ત થયેલી ત્રીજી શોધ ખોટી હતી કે શું ? શ્રીયુત ફોગટચંદને પોતાને પણ ધીરે ધીરે એવો શંકા થવા લાગી. એટલામાં એમને પોતાની સામેના ખૂણામાં એક છાપું હવામાં અદ્ધર લટકતું, ને લટકતાં લટકતાં હાલતું દેખાવા લાગ્યું. તેઓ મક્કમ પગલે એ તરફ ગયા, હવામાં આધાર વિના લટકતા છાપાને એક બાબુએ હડસેલી કાઢ્યું. તે એની નીચેથી એક વ્યક્તિને હાથ પકડીને એની કાઢી. થરથર ધૂંજી રહેલ એ માણસ બીજું કાર્ક નહિ પણ પૃચ્છક પોતે જ હતો !

શ્રીયુત ફોગટચંદનો હાથ છોડાવી તરત જ એ એમને પગે પડ્યો, અને, પગ પકડી ધૂંજતો ધૂંજતો બોલવા લાગ્યો,

‘મને માફ કરો બાપુ. મારો ગતો થયો. આટલો ગતો માફ કરો. ફરી વાર એમ નહિ કરું માળાપ । હું તમારી ગાય છું । એજન્ટ સાહેબને નહિ કહેતા બાઈશાખ, નહિ તો મારો તો રાટલો જશે । હું જગરવાલ રખડી પડીશ મહેરબાન—મારો આટલો ગતો માફ કરો બાપલિયા । હું તમારો ઘોડો છું, ગધેડો છું, હનમ છું—મને છોડી મોકો દાકા ।’

એક શ્વાસે આટલું બોલી જઈ એ માણસે એ જ શબ્દોનો જન જટા પગેરે ક્રમે પાઠ કરવા માંડ્યો.

સાયબેરીની બહાર-રસ્તા ઉપર ધીરે ધીરે કરતાં લોકો બેગા થઈ ગયા ને એમનો મિશ્ર અવાજ ઉપર સુધી સંભળાવા લાગ્યો.

દરેક જણુ ધૃત્તવા લાગ્યું કે ટોળામાંનું કાંઈ ઉપર જઈ તપાસ કરે તો સારું. છતાં એક પણુ માણુસે પોતે ઉપર જવાની અવિનયી અને અનધિકાર ચેષ્ટા કરી નહિ.

પૃત્તકની નિષ્કારણ કાકલૂદીથી શ્રીયુતો પણુ સુંઝાવા લાગ્યા. શાંત કરવાના અનેક ઉપાયોની સહજોપલબ્ધિથી શોધ કરી તેમણે તેને શાંત પાડ્યો.

એ જરા સ્વસ્થ થયો એટલે શ્રીયુત ગોઠડ્યદે પૂછ્યું, ‘માનાથે’ ભાઈની ઉપાધિથી વિભૂષિત શ્રી છેલશંકર કયા ભવનને પોતાના નિવાસથી અલંકૃત કરી રહ્યા છે ?’

આ સવાલ બેનણુવાર પુછાયો ત્યાં સુધી તો પૃત્તકના મગજ પર કાંઈ પ્રકાશ પડ્યો નહિ. પણુ અંતે સવાલનું તાત્પર્ય સમજતાં એ પાછો શ્રીયુત ગોઠડ્યદના પરમપવિત્ર ચરણકમળમાં ઢળી પડ્યો, ને બોલ્યો, ‘છેલભાઈને મારી ફરિયાદ ન કરશો બાપુ ! એ મારી માશીની ફાઈની કાકીની મામીના કુઆના છોકરા થાય છે; પણુ તમે ફરિયાદ કરશો તો મારો મનો એમના મનમાં વસ્યા વિના રહેશે નહિ. હું તો બાપા ! રોટલે રઝળી જઈશ.’

એ પછી રોટલે રઝળવાના ગેરફાયદા એણે ધન જટા વગેરે કમમાં ફરી ફરી કહી સંભળાવ્યા.

‘શ્રી છેલશંકર સમક્ષ ઉપસ્થિતિ અને તેમનાં દર્શનનો આશય ભવાન વિરુદ્ધ અભિયોગનો નહિ પણ અસ્માકં એકાન્તિ શંકાનો ઉકેલ મેળવવાનો છે.’ શ્રીયુત પોતેશ્રીએ કહ્યું.

વાક્યનો પૂર્વાર્ધ ન સમજતાં પૃત્તકે કહ્યું,

‘હેલભાઈને મારું નામ ન આપતા બાપુ. આપ કહો ઈ કામ કરી દઈશ: અહીંના ન્યાયાધીશ સાહેબ મારા મામાના મામાના મામાના મામાની છોકરીની છોકરીના છોકરાના કાકાના સાદુ થાય છે, અહીંના તળાટી સાહેબ મારા પુઆની બહેનના બતેવીની સાળીના જેડના છોકરાના પિતરાઈ થાય છે. એજન્ટ સાહેબની કચેરીમાં મારી બહુ ઓળખાણ છે. તુમાર ગુમ કરવો હોય તો ત્રીસ રૂપિયા. એક તુમાર બદલીને બીજો મૂકવો હોય તો સાઠ રૂપિયા. આખી ફાઇલ ગુમ કરવી હોય તો બસો રૂપિયા—પણ તમને દોઢસોમાં કરાવી આવીશ. રેકાર્ડકલાર્ક મારો ખાસ દોસ્તાર છે. અમારા બધા ધંધામાં અમારો અડધોઅડધ ભાગ. જે તમારે—’

એને વચ્ચેથી જ અટકાવી શ્રીયુત ગોદડચંદ્રે કહ્યું, ‘આપત્રી કહો છો એવું કાંઈ કાર્ય અમારે છે નહિ, ને આપે કહ્યા તે ઉપાયે વિશ્વવિખ્યાત શ્રીશાધવર્ધક સભાનો ઠાઈ સભ્ય કાંઈ કાર્ય કરાવે નહિ. અમારે તો માત્ર એક મહાપાપીને શોધી કાઢવો છે, ને તે માટે આ નગરમાં, ને હાલ આપ પાસે, અમારું આગમન થયું છે.’

આ શબ્દો સાંભળતાં જ પૃચ્છકને અર્થલાભ દેખાયો, ને ભયનું કારણ પૂરેપૂરું દૂર ન થયું હોવા છતાં એનો ભય ક્ષણવાર માટે અલોપ થયો. ડાબી આંખ પટપટાવી એણે કહ્યું, ‘અરે, એ તો અપટ્ટીમાં કરી દઈજો. આપને સાચા ગતેગારનું શું કામ છે? જેની સામે અદાવત હોય એનું નામ—ઠેકાણું આપો, એટલે અબધડી ચડાવી દઈજો. પાંચદબ્બર ખરચો તો ગમે તે આરોપ મૂકી ફાંસીએ પણ લટકાવી દઈજો.’

આ શબ્દો કાને પડતાં જ કેટલાક શ્રીયુતોની છાતીનાં પાટિયાં એસી ગયાં, ને બાકીનાના શ્વાસોશ્વાસ બિલકુલ થંભી ગયા. અત્યાર

સુધી પૃચ્છક શ્રીયુતોથી બીતો, હવે શ્રીયુતો પૃચ્છકથી બીવા ને થરથરવા લાગ્યા.

શ્રીયુતો અને પૃચ્છક વચ્ચે આ વાતો ચાલતી હતી તે દરમ્યાન નીચેનો કલરવ એકદમ વધ્યો, પછી તરત જ શાંત થઈ ગયો, ને પૃચ્છકનું છેલ્લું વાક્ય પૂરું થતાં તો એક જમાદાર સાથે પોલીસના પાંચ છ માણસો ઉપર ચડી આવ્યા.

તરત જ પૃચ્છક શ્રીયુતોને કરગરીને કહેવા લાગ્યો, ‘મને બચાવો બાપજી. તમે કહેશો ઈ કામ કરી આલીશ—એક જાંઈ નહિ લઉં, પણ મને છોડાવો બાપ!’

પણ હવે બીવાનો વારો શ્રીયુતોનો હતો. ધાંધલ કરી લાય-છેરીમાં ધસી જવાના, શહેરીઓને ત્રાસ પમાડી પૈસા પમાવવાના, ક્યામશંકર દેવેની ગેરકાયદે અટકાયત કરવાના, તેમનું અને બીજા શહેરીઓનું ખૂન કરવાનું કાવતરું રચવાના—આ અને બીજા ચાર-પાંચ કારણો દર્શાવી જમાદારે શ્રીયુતોની ધરપકડ કરવા માંડી. ફટાફટ બેડીઓ જડાવા લાગી.

અંદરથી ખૂબ બીતાં, પણ બહારથી હમામ રાખી શ્રીયુત પોતેશ્રીએ કહ્યું,

‘આપ અમારા જેવા પરમ સેવકો અને જનહિતકારી મહાનુભાવોને અટકમાં લઈ ધોર પાતક અને તેથીયે ધોર અન્યાય કરી રહ્યા છો. લાયછેરીમાં આવવાનો અમારો આશય ધાંધલ કે ધમાલ કે તોફાન કે મારામારી કે દંગો કે ફિસાફ કરવાનો હતો નહિ, છે નહિ, હોઈ શકે નહિ, હોઈ શકે એમ સંભવે નહિ. અહીં આવવાનો અમારો એકમાત્ર આશય અને હેતુ અને કારણ અને

લાયઝેરીમાં

ત્રયોજન આ શહેરના કારભારી યા તેમના મદદનીશ શ્રી હેલ્થશંકર, માનાર્થે 'લાઈ' તું ઠેકાણું બાણવાનો છે. એમને એક જરૂરી કામે મળવા માટે આ નગરમાં અમારું આવાગમન થયું છે, અને એમના અંતે અમારા મિલનમાં અંતરાય નાખી આપશ્રી એમની અને તેથીયે પ્રખળ એવી શ્રીશાધવર્ધક સલાની ખફગી યાને નારાજ બેઠે ઈતરાજ વહોરી રહ્યા છો, જે આપની પતરાજીતું મૂચક યાને હોતક યાને નિદેશક છે.'

જમાદાર અનુલવી હતો, છતાં નાયબકારભારી હેલ્થશંકરભાઈને હેલ્થશંકર એવા દૂંકા નામે—'માનાર્થે' 'લાઈ' નો અર્થ એને સમજાય એમ નહોતું—એલાવનારની ધરપકડ કરતાં એ ખંચાયો.

જરાયે આડપડદો રાખ્યા વિના એણે સિપાઈઓમાંના એકને કહ્યું: 'નરોત્તમ, આ લોક તો હેલ્થશંકરભાઈનું નામ લે છે. વખત છે એમના કાંઈ સગા કે વગના માણસ હોય તો ?'

નરોત્તમે કહ્યું, 'એમ કરો સાહેબ. આ લોકોને માનમત્તબાથી હેલ્થશંકરભાઈ આગળ લઈ જઈએ. એમના વગના માણસ હશે તો આપોડા છોડાવી મૂકશે. એમ હોય તો કહીશું કે લાયઝેરી આગળ ધિવ્ર થતી હતી એમાંથી બચાવી લાવ્યા. અને એમના વગના ન કાય તો મારતા મારતા ચાવડીએ લઈ જઈશું, અને, છ મહિના ગોધી મૂકશું, એટલે જન્મારાની યો ભૂલી જશે.'

હેલ્થી પંદર મિનિટમાં શ્રીશાધવર્ધક મંડળના સભ્યોની નજર સમક્ષથી અનેક શોધો, ધૂમકેતુ જેવા તેજસ્વી અગ્રકારા કરી પસાર થઈ રહી હતી. 'વગના હોય તો કહીશું કે અમે ધાંધલમાંથી છોડાવી લાવ્યા, ને વગના ન હોય તો મારતા મારતા ચાવડીએ લઈ જઈશું' વગેરે શબ્દોમાંથી પ્રકટ થતી દેશી સંસ્થાનના પોલીસ ખાતાના માનસ અને કાર્યપદ્ધતિ વિશેની શોધ તો અદ્ભુત હતી.

પણ, શ્રીયુતોનું ધ્યાન અત્યારે બીજી બધી શોધો બાજુએ મૂકી ભીતિ અનુભવવામાં, ને એમાંથી સમય ફાળવ પડે તો વર્તમાન ધર્મસંકટમાંથી ઊગરવાના ઉપાયોની શોધ કરવામાં લાગી ગયું હતું.

નરોત્તમના વાક્યના ઉત્તરાર્ધથી એકેએક શ્રીયુત પગથી માથા સુધી ધ્રૂજી ઊઠ્યા. પણ તત્કાળ તો જમાદારે સિપાઈઓને 'જેને જેને બેડી મારી છે તે ખોલી નાખો' એવી આજ્ઞા કરી, ને તેનો તરત જ અમલ થયો.

આથી રાહત અનુભવી, ને બાકીનું હેલશંકર, માનાર્થે 'ભાઈ' પાસે જોઈ લેવાશે એમ ગણી પોતેશ્રી અને શ્રીયુતોએ પરાણે જીવ હેઠે ખેસાડ્યો.

આ તબક્કે પૃથ્વીએ ધીરેથી પગથિયાં ઊતરવા માંડ્યાં. નરોત્તમે ઈશ્વારતથી આ બતાવ્યું એટલે જમાદારે તરત જ ખૂમ પાડી,

‘કેમ અલ્યા, તું ક્યાં ચાલ્યો?’

પૃથ્વીએ જવાબ આપવાને બદલે પોતાની ગતિ અટકાવી, પણ જિલટાવી નહિ; અને દાદર ઉપર આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચે અધવચ્ચ લટકતા ત્રિશંકુની ઉપમાને સાર્થક કરતો શોભવા લાગ્યો.

અત્યારસુધી લગભગ શાંત ભાષામાં વાત કરતા જમાદારે કાનના પંડદા ફાડી નાખે એવી ખૂમ પાડી, ‘ઉપર આવ!’

એ જ ક્ષણે પૃથ્વીએ પોતાની દિશા બદલી, ને પુરુષ હોવા છતાં ગજગમના ગતિએ સીડી ચડવા માંડી.

એ સીડીને છેલ્લે પગથિયે હતો ત્યાં જ જમાદારે પૂછ્યું. ‘કેમ અલ્યા, પાંચ હજાર લઈને ફાનું ખૂન કરી આપ છ?’ નીચેના શોરબકાર, ઉપર આવવાની ધાંધલ અને દાદર ચડતા ફાંદને પડેલા શ્રમને લીધે, ને સૌથી વિશેષ તો પોતાની ફરજ ન્યાયાધીશની જેમ.

હાથપેરીમાં

ફાંસીએ ચડાવવાની નહિ પણ ખૂન પકડવાની હોવાથી જમાદારને પૃચ્છકનું છેલ્લું વાક્ય આવા સ્વરૂપે સાંભળાયું હતું.

શ્રીયુતો ઉપર ખૂનના કાવતરાનો આરોપ કઇ રીતે મુકાયો તેનો ખ્યાલ પોતેશ્રીને હવે આવ્યો. એ કાંઈ બોલવા જતા હતા એટલામાં પૃચ્છકે કહ્યું,

‘અરે બાપુ, હોય કાંઈ? આપની કાંઈ સાંભળવાની ભૂલ થઈ હશે. બાકી—’

જમાદારે તાર ગ્રામની છેલ્લી કલમાં એક સ્વસ્તિ વચન સાંભળાવ્યું.

પૃચ્છક તે જ ક્ષણે બોલતો બંધ થઈ ગયો અને ધૂજવા લાગ્યો.

‘તારું નામ શું છે?’

‘નારોશંકર,’ પૃચ્છકે ધૂજતાં ધૂજતાં કહ્યું.

‘નારાનો શંકર! નારો નામ નાડા પરથી આવ્યું કે નારી પરથી?’ અપશબ્દોના સમૃદ્ધ કોશથી સંપન્ન ખાલણ જમાદારે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો પોતાનો શોખ દર્શાવ્યો.

છેલ્લશંકર, માનાર્થે ‘ભાઈ’ ના નિકટના સગાએ પરાણે હિંમત ભેગી કરી સંસ્થાનોની ભૂમિના વાસીને શોભે એવો જવાબ આપ્યો, ‘હ તો મને શી ખબર, બાપુ? મારી કૃષ્ઠ જાણે.’

શબ્દસંગ્રહપટ્ટે ને વ્યુત્પત્તિવિદ ફોજદાર તકેશાસ્ત્ર નહોતા. શીખ્યા. એ જ સંપત્તિમાં એ કલ નીચે ઊતરી એમણે જવાબ આપ્યો, ‘પૂછીએ તેનો જવાબ આપ!’ અને સાથે હાથમાંની સોટી નાડી યા-નારીના શંકરને એવી કાઢી.

આગળ જમાદાર, એની પાછળ શ્રીયુતો, એની પાછળ એક પોલીસના હાથે પકડાયેલો બેડીધારી નારોશંકર, તે એની પાછળ આકીના પોલીસો, એમ સાબન નીચે ઊતર્યું.

હાદર પર જમાદારનો પગ પડતાં જ નીચે શાંતિ છવાઈ ગઈ, તે ટોળામાંથી અડધા કલાક પર જેઓ લાયબ્રેરીમાં હાજર હતા તે બધા ચોરપગલે વંજો માપવા લાગ્યા.

મૂછે તાવ દેતા જમાદાર, તે એની પાછળ આખું સરવસ છેલશંકર, માનાથે 'હાઈ' ના ધર તરફ ચાલવા લાગ્યું.

થોડો થોડો અવાજ કરતું ટોળું છેલ્લા પોલીસ પછી દસ મીટરનું ચોખ્ખું અંતર રાખી ધીરે ધીરે આગળ વધવા માંડ્યું.

પ્રકરણ આઠમું

રસ્તામાં

અટકાયતી અને પોલીસોનું સામન પાંચદસ ડગલાં આગળ
ચાલ્યું તે પછી પોતેશ્રીએ સહેજ ઝડપ વધારી, અને જમાદારની
સાથે થઈ ગયા. જમાદારે પહેલાં તો હમેશની ટેવ મુજબ સોટી
હવામાં વીંજી, પણ હેલ્થકંટ્રોલના વગતો માણસ છે એવો ખ્યાલ
આવતાં આંખથી જ 'શું છે?' એમ પૂછ્યું.

શ્રીયુત ગોદડચંદે શ્રીશેઠવર્ધક સલાનું માહાત્મ્ય, એના
સભ્યોની પ્રતિષ્ઠા અને પરોપકારિતા, અસાર સુધીયાં એણે કરેલી
મહાન શોધો, 'અફવા સમાચાર' જેવા ખ્યાતનામ પત્રે એના
સભ્યોને આપેલું મુલાકાતનું માન, વગેરેની વાતો વિક્રતાપ્રચૂર
ભાષામાં સવિસ્તર કહેવા માંડી.

મૂઝ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં જમાદાર સાહેબે આ બધી વાતો
સંલગ્ન, ને ગુનેગારનાં બચાનો ને વિધાનોમાંથી સત્ય તારવવાની
ટેવ મુજબ આ આખી વાતમાં તથ્ય શું છે એનો વિચાર

કરવા લાગ્યા. પાલણપુત્ર ને વ્યુત્પત્તિવિદ હોવાથી પોતેશ્રીની વાતોનો એક અષ્ટમાશ લાગ એ સમજી શક્યા. ‘શોધ,’ ‘સખા,’ ‘વિક્રતા,’ ‘સેવા,’ ‘જનકલ્યાણ,’ ‘પરોપકારિતા,’ ‘વેદ,’ ‘પ્રોકસી,’ ‘બહુમત,’ ‘વેદ,’ ‘પાલણ,’ ‘સંહિતા’—આ અને આવા વિવિધ શબ્દોની આસપાસ ગુંથાયેલી વાતોમાં પોતાની યાંચ નહિ ખૂડે એમ સમજતાં એમણે વાતને પોતાને પ્રસ્તુત મુદ્દા તરફ વાળી.

‘છેલ્લશંકરભાઈને અને તમારે શું સગપણ ? હાલ એમની પાસે કયા કામે આવ્યા છો ?’

આ વાતો ચાલતી હતી તે દરમ્યાન કંઈક નારોશંકરના કુનેહ-લયો પગલાંથી અને કંઈક અકસ્માત, નારોશંકર અને એને પકડીને ચાલતો સિપાઈ આ બેની લગલગ પાસે આવી પહોંચ્યા. નારોશંકરે ધ્યાન દઈને પોતેશ્રી અને જમાદારની વાતો સાંભળવા માંડી.

આગલા પ્રશ્નનો જવાબ ખાઈ જઈ પોતેશ્રીએ પાછલા પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માંડ્યો.

‘અમારા ગામના ‘ઉક્તધંટ’ છાપામાં કોઈ માણસે મહાન કવિઓ વિરુદ્ધ બહુ હલકાં અને નાલેશીલયો લખાણો લખવા માંડ્યાં છે.’

‘ઉક્તધંટ !’ વ્યુત્પત્તિવિદ જમાદારે પોતાના હમેશના રૂવાળની માત્રા જરા ઓછી કરી કહ્યું, ‘હા, માણુ’ ભારે ખેપાની છાપિયું છે. એણે લખ્યું હતું, “આ સંસ્થાનના જમાદાર દાદુમિયા લાંચ ખાય છે.” અરે બાપુ, હું પાલણના પેટનો, તે મિયો કઈ રીતે થઈ ગયો ? અને મેં લાંચ ખાધી તેમાં તારા

રસ્તામાં

આપનું કંઈ ગિયું? અને, ચેસા નહિ ખાઉં તો શું ધૂળ ફાંકું, કે તારું છાપિયું દૂધમાં ઉકાળીને પીઉં? અને લખેછ, “આ જમાદારનો બચ્ચો કાચી જેલના કેદીઓને ધૂમ ફટકારે છે.” અરે ભાઈ, મારે માર્યા વિના એક પણ કેદી સખણા જવાબ આપે ખરો? હવે આ તમે જ છો—તમારી પાસે સાચી વાત કઢાવવી હોય તો ગુંદરપાક—

છેલ્લું કરભાઈ અને શ્રીશાધવધંક સલાતો અચાત સંબંધ થાદ આવતાં જમાદારે ફેરવી તોળ્યું,

‘આ તો એક દાખલો આપ્યો; બાકી—’ એ વાત ખાઈ જઈ દાદુરામે આગળ ચલાવ્યું, ‘અને માળો લખે છે, “જમાદાર દાદુમિયાના માથા પરથી રોજ જેટલા વાળ ખરે છે તેટલો બુદ્ધિનો ભૂકો એના માથામાંથી ઝોઝો થતો જાય છે. એની સાથે જ એના માથામાં ખાલી પડેલી જગામાં ઇફુ-પાણુ-ધોણુ આઈસ ફેક્ટરીનું બીનું ભૂસું, અને એમની ધરવાળીએ વધારમાં નાખવાથી કાળી થઈ ગયેલી રાઈ ભરાતી જાય છે।”’

જરા અટકીને જમાદારે મૂછ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું, ‘સસરો ધિટિશ રાજમાં રહીને છાપિયું કાઢે છે. અહીં મારા ગામમાં કાઢે તો બતાવી આપું. ચાર દિવસમાં એને કાટડીમાં પૂરું, ને છાપિયાખાનાને ખંભાતી લગાડી દઉં. પછે જે વરસે કેસ નીકળે તો ખેટો। કહે છે કે મારા માથામાં મારી ધરવાળીએ વધારમાં નાખેલી રાઈ ભરાતી જાય છે।—મારી ધરવાળીએ વધારમાં નાખેલી।’

‘સાવ સાચી વાત છે।’ પોતેશ્રી અને જમાદારની પાછળ ચાલતો નારોશંકર વચમાં જ બોલી બહ્યો.

‘શું!!’ જમાદારે ચમકી, અને હાથમાંની સોટી મજબૂત થકડતાં પૂછ્યું.

‘એમ કહું છું બાપુ, કે ‘હિતવંટ’વાળો એવો જ છે. એને તો બંધા ગધાડે ખેસી ગામ બહાર કરવો જોઈ.’

‘કેમ અલ્યા નાડીશંકર, તું એમ કેમ કહે છે?’ હાથમાંની સોટીની પકડ ઢીલી કરતાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રજ્ઞ ફોજદારે કહ્યું.

‘બાપજી, મારા પર વિતાડવામાં પણ એલે કંઈ બાકી નથી રાખી! દર અંકે મારા વિરુદ્ધ લખે છે। એક વાર માળાએ શું લખ્યું હતું તે જુઓ.’ આમ કહી એણે ખીસામાંથી છાપાની એક કાપલી કાઢી જમાદાર સામે ધરી. એમણે આંખથી ઈશારત કરતાં પોતેશ્રીએ તે લીધી અને મોટેથી વાંચવા માંડી:

‘આ સંસ્થાનમાં નારોશંકર કરીને એક માણસ વસે છે. નાયબકારભારી છેલશંકરનો ખરેખર એ કંઈ સગો છે કે કેમ તે અમે જાણતા નથી. દેશી રાજ્યોમાં સગપણ બહુ વહેલાં ફૂટી નીકળે છે; એટલે આ સગપણ બનાવટી હશે એમ અમે માનીએ છીએ. બાપડીની શિખામણે ચાલતો એ માણસ ખરેખર છેલશંકર સાથે પોતાની સ્વર્ગસ્થ માશીની વિદ્યામાન ફોઈની નાતરે ગયેલી કાકીની કાણી મામીના લંગડા કુઆના અલેલટપ્પુ છોકરાના સગપણે સંકળાયેલો હો કે ન હો, પણ છેલશંકર સાથે એવું બાદરાયણ સગપણ હોવાનો દાવો કરી, છેલશંકર પાસે કામ કરાવી આપવાને બહાને અતેક ગરીબોની તીજેરી—બૂલ્યા, ઓટી કે ખીસાં, જે હોય તે—સાફ કરી.....’

એટલામાં શ્રીયુત ગોદડચંદને ઠોકર વાગી, અને હાથમાંની છાપાની કાપલી સાથે તેમણે ભૂમિમાતાને સાદાગ નમસ્કાર કર્યા. એમનો ચક્ષ્મો ઊડીને એક બાજુએ પડ્યો. એમનો પગ લાગતાં નારોશંકરે પણ ભૂમિમાતાને પ્રણામ કર્યા. જે પોલીસના હાથમાં નારોશંકરની ખેડી હતી તેને લાગ્યું કે નારોશંકર નીચો વળી લાગી

જવા પ્રયત્ન કરે છે. એટલે એણે જેડી જોરથી ખેંચી. આથી નારોશંકરને એક બીજી ગુલાટ ખાવી પડી. નારોશંકર પરાણે ઊભો થયો એટલે એ પોલીસે એને બે ત્રણ ધૂંસા લગાવી દીધા, ને કહ્યું,

‘ સાલે, ભાગ જતા હૈ ! ’

પોતેશ્રી હજી ભૂમિમાતાનું આરાધન કરવામાં જ રોકાયા હતા. સ્વેચ્છાથી નહિ, પણ ધરતીમાતા ઝટ એમને વેગળા થવા દેતાં ન હતાં તેથી, એમણે ધીરેધીરે પોતાનાં બધાં અંગો ભેગાં કર્યાં, ને આખા શરીરને પગ ઉપર ટેકવ્યું. ઊભા થવાના આ કાર્યમાં એમને એક પણ શ્રીયુતે મદદ ન કરી. આનું કારણ કાયદાના રક્ષકોની ઉપસ્થિતિ હતું, કે પ્રમુખશ્રીના પતનમાંથી શી શોધ નિષ્પન્ન થાય છે એના ચિંતન મનન ને નિદિધ્યાસનમાં તેઓ મશગૂલ હતા એટલે એ દરજ્જા તરફ તેમનું ધ્યાન ગયું નહિ, એ એક મહા શોધનો વિષય હતો.

ગોદડચંદ ઊભા થયા, ને બોલ્યા, ‘ મારા આ પતનથી મેં એક એવી મહત્ત્વની શોધ કરી છે, કે એના પરથી મને શ્રીયુતની પદવી પ્રાપ્ત થશે એની મને પોતાને તો ખાત્રી જ છે, પણ તમને પણ ખાત્રી થવી જોઈએ. પણ, હાલ તરત હું એ શોધ મારી પોતાની પાસે જ રાખવા માગું છું. યોગ્ય સ્થળે ને કાળે હું એ જાહેર કરીશ, અને સર્વ શ્રીયુતોમાં શ્રીયુત બનીને મહાલવાનું મહા-માન પ્રાપ્ત કરીશ ! અસ્તુ. ’

ગોદડચંદ ઊભા થયા ત્યારે નારોશંકરની નજર રસ્તાની એક બાજુએ પડેલી ‘ ઉદ્ધતધંટ ’ પત્રની પોતાની કાપડી પર પડી. પોતાને પકડનાર પોલીસની નામરજી હોવા છતાં એણે વાંકા વળા એ કાપડી ઉપાડી લીધી. એની બાજુમાં જ પોતેશ્રીનો ચશ્મે હતા તે પણ એણે ઉપાડી પોતાના ગળવામાં સેરવી દીધો.

પોતેશ્રીનું ભૂમિવંદન, નારોશંકરે કરેલું એમનું અનુકરણ,

એને પકડનારાએ કરેલો ધૂંસાપ્રયોગ—આ સર્વને લીધે દસ ફૂટનું અંતર સાચવીને પાછળ આવતા ટોળામાં શોરબકાર ને થોડી હોહા થઈ રહી.

શબ્દસમૃદ્ધ જમાદારે એ ટોળાને એકમે સ્વસ્તિ સંભળાવી. એમના હૂકમથી પોલીસોએ દંડપ્રહાર કરી આખા ટોળાને વિખેરી નાખ્યું, અને, એટલી વાર ત્યાંનો દેખાવ પલાયનપટુ સૈનિકાથી શોભતી સમરભૂમિ જેવો થઈ રહ્યો.

બધા આગળ ચાલવા લાગ્યા ત્યારે જમાદારે નારોશંકરને કહ્યું, ‘ત્યારે આ છાપિયું તારી પાછળ પણ પડ્યું લાગે છે !’

નારોશંકરે કહ્યું, ‘અરે શી વાત કરું ફોજદાર સાહેબ, — જમાદારને ફોજદાર કહેવાથી એની કૃપા તરત પ્રાપ્ત થાય છે એ સત્ય નારોશંકર ઘોડિયામાં હતા ત્યારથી જ એને પ્રાપ્ત થયું હતું—‘આતું તો મારી વિરુદ્ધ એણે પચ્ચીસ વાર લખ્યું છે. એક આટલું વાંચી જુઓ.’ આમ કહી એણે પોતાના ખીસામાંથી એક થોકડી કાઢી એમાંથી એક કાગળ પસંદ કરી જમાદારના હાથમાં મૂક્યો.

જમાદારે એ કાગળ પોતેશ્રીના હાથમાં આપ્યો. ‘ઉદ્ધતધંટ’ વિરુદ્ધના પુરાવાઓની અનાયાસ શોધ થતી હોવાથી પોતેશ્રી એ વાંચવા તૈયાર થયા, પણ કાગળ આંખ પાસે લઈ જતાં જ તેમનાથી એક નવી શોધ થઈ ગઈ કે એમની નાસિકા પરનું સ્વાભાવિક ને અવિનાશાવી સ્થાન છોડી એમનો ચશ્મા ક્યાંક અલોપ થઈ ગયા હતા.

એ ખોલી બિઠ્યા, ‘મારા ચશ્મા, મારા ચશ્મા ! મારા ચશ્મ ક્યાં ગયા !’

બધા શ્રીયુતોએ એમના વદનકમલ પર દષ્ટિ ઠેરવી સહાનુભૂતિ દર્શાવી.

નારોશંકર નીચું જોઈ મનમાં મલકાવા લાગ્યો.

પકડાયેલામાંથી ખીજા કાઈએ ચક્ષમા માટે આવો શોર કર્યો હોત તો જમાદાર તાર ગ્રામની છેલ્લી કલમાં ખૂસ મારી એને ચૂપ કરી દેત. પણ, આ માણસો 'ઉદ્ધતધંટ'ના વિરોધી—શત્રુના શત્રુ હતા, ને કદાચ છેલ્લશંકરભાઈના સંબંધી હતા, એટલે જમાદારે એક સિપાઈને કહ્યું, 'વસંત, આ શેઠ પડી ગયા હતા ત્યાં જઈને જો, ને એમના ચક્ષમા હોય તો લઈ આવ. અમે છેલ્લશંકરભાઈને ત્યાં છીએ.'

શ્રીશોધવર્ધક સહાના પ્રસુખના ચક્ષમા ખોવાઈ જાય, અને, ૧ શોધાઈને આવે ત્યાં સુધી આ જમાદાર ઊભો ન રહે એ બધા યીચુતો અને વિશેષે પોતેશ્રીને અકારુ' થઈ પડ્યું. છતાં, જમાદાર સમક્ષ એ વાતનો વિરોધ કરવાથી વિસુવિયસ પર્વતનું મોં ફાટવાની ભીતિ જણાતાં બધા શ્રીયુતોએ મૌનને જ સર્વાર્થસાધક ગણી લીધું.

પોતેશ્રીએ નિરાધારીમાં કાગળની કાપલી નારોશંકરને પાછી આપી.

તેજો એકએ મિનિટ ચાલ્યા ત્યાં છેલ્લશંકરના બંગલાનું કંપા-ઉન્ડ આવ્યું. બધા એમાં દાખલ થયા ત્યાં તો વસંત નામધારી પોલીસ આવી પહોંચ્યો.

એણે જમાદારને કહ્યું,

'સાહેબ, ચક્ષમા ત્યાં નથી. એ તો કાઈ ગઈયો મારી બયો હશે.'

આ શબ્દો સાંભળતાં નારોશંકરનું મોં જરા મલકાયું, પણ શ્રીયુતો ઉપર તો બહુ વીજળી તૂટી પડી. આવે સ્થાને ચક્ષમા કે એવી કાઈ, એના માલિકને જ દામની વસ્તુ પડી જાય તો એનું શું

થાય છે એ મહત્વની શોધ હાથવેંતમાં હતી, પણ અપત્યમૃત્યુ-
સંભવે દ્રોણાચાર્ય જેવા ધીરે મતિ ગુમાવી હતી, તેમ નવનવિસ્ફારક
યંત્રના વિધીનીકરણ સંભવે પોતેશ્રી અને સર્વ શ્રીયુતોની બુદ્ધિ
સ્થાવર બની ગઈ હતી.

ચક્ષુમાને અભાવે, કે માનસિક આઘાતને પરિણામે પોતેશ્રીની
આંખે અંધારા આવવા લાગ્યાં. પણ અપત્યમૃત્યુમાને દ્રોણાચાર્યે મન
દૃઢ કરી આત્મવિસર્જનનો નિર્ણય કર્યો, તેમ શ્રીયુતે મન દૃઢ કરી
'ઉદ્ધતધંટ'ના ચર્ચાપત્રીની શોધમાં પ્રાણ ગય તો જાણે, ત્યાં ચક્ષુ-
માની વિસાતમાં એવો સંકટ પડ્યો કરી મન દૃઢ કર્યું, અને હેલજંકર,
માનાચે 'જાઈ'ના પગથિયા પર પગ મૂક્યો.

પ્રકરણ નવમું

અંતે ચત્તો લાગ્યો

નાયબ કારભારી હેલથકંટર ધરના પાછલા લાગમાં હતા. પછું જમાદાર અને પોલીસો કેટલાક માણસોને લઈને આવ્યા છે એવી પરદી મળતાં એ તરત જ દીવાનખાનામાં આવ્યા.

આવતાની સાથમાં જ તેમણે જમાદારને કહ્યું, 'કમ દાદુરામ, આ વેદિયાને કમ ઉપાડી લાવ્યા છો ? અને આ નારુ પણ સાથે છે ને ! કમ નારુ ! શી ઘાડ મારી આવ્યો છે ? જમાદાર, એની બેડી તો કાઢો !'

જમાદારે ઈશારત કરતાં પોલીસે નારુના હાથમાંની બેડી ખોલી. હેલથકંટર એક સોફા પર બેઠા અને બોલ્યા,

'બોલો, શી વાત છે ?'

વેદપઠન બાબુએ મૂકી બેચાર પેઢીથી સરકારી તોફરી જ કરી હોવાથી જમાદારને 'વેદિયા' શબ્દનો અર્થ આવડતો નહોતો. પણ, રસ્તે ચાલતાં પોતેશ્રીએ શ્રીશોધવર્ધક સજા વિશે જે બાબતો

આપ્યું હતું તેમાં વેદ શબ્દ એચાર વાર આવ્યો હતો, તે નાયબ-સાહેબે પણ એ જ શબ્દ વાપરી એમની સાથે ઝોળખાણ હોય એ રીતે વાત કાઢી હતી, એટલે, જમાદારને પોતે કઈ કાર્યપદ્ધતિ દેવી તેનો ખ્યાલ આવી ગયો.

એણે કહ્યું, ‘ સાહેબ, લાયબેરી પાસે આ સાહેબોને લોકો પબ્લિકતા હતા; તે માંડમાંડ છોડીને લાવ્યો છું.’

‘ અને આ નારુને કેમ પકડ્યો છે ? ’

અચકાતાં અચકાતાં, વિનયપૂર્વક જમાદારે કહ્યું, ‘ સાહેબ, એ ભાઈ આ લોકો સાથે મળી કાઢીનું ખૂન કરવાની વાત કરતા હતા.’

નાયબ સાહેબનાં ભવાં સહેજ સંકેત્યાયાં. ‘ કેમ નારુ, આવા ધંધા કરે ? ’

નારુએ તરત જ જવાબ આપ્યો,

‘ વાત એમ છે ભાઈસાહેબ, કે તમે સ્ટેશનેથી આવી વેદિયાં મળ્યાંની વાત કરી. મને થયું કે લાવને, જરા મળ કરીએ. મેં આ વેદિયાં લાયબેરીમાં બોલાવ્યાં. એમની સાથે વાત કરતાં ખપ્પર પડી કે ‘ ઉદ્ધતધંટ ’ છાપામાંના લખનારને શોધી કાઢવા માટે જ એ અહીં આવ્યા છે. મેં એમને કહ્યું, ‘ તમે અને છેલ્લશંકરભાઈ શોધી કાઢો એટલી વાર. એનું ખૂન કરાવી દઈએ. આ સ્ટેટ વિરુદ્ધ એ એટલું બધું લખે છે, કે છેલ્લશંકરભાઈ અને રાજ્યનું એકેએક માણસ એનાથી ત્રાસી બેઠ્યું છે.’ ’

‘ એમ વાત છે ! તમે જાવ જમાદાર સાહેબ, હું આ લોકો જોડે ફોડી લઈશ. ’

જતાં જતાં જમાદારે કહ્યું,

અંતે પત્તો લાગ્યો

‘બાપુ, એ છાપિયામાં લખનારને બરાબર સીધા કરજો
બાઈશાખ. મારી ધરવાળીનું નામ છાપિયામાં લાવે છે! હાથમાં
આવે તો એનો હાથ વાઢી નાખું’ ને કાચો ને કાચો ખાઈ બઢિ!’,
આ શબ્દો બોલતાં જમાદાર સાહેબનું મોં બહુ જ પ્રેક્ષણીય થયું.

અત્યાર સુધી છેલ્લશંકર સિવાય બધા બિલા હતા. જમાદાર
અને એમના માણસો સલામ કરીને ગયા એટલે છેલ્લશંકર, માનાથે
‘બાઈ’ એ નારોશંકરને કહ્યું, ‘એસ નારુ!’

નારુ જમીન પરના ગાલીચા પર બેઠો.
નાયબ સાહેબે શ્રીયુતો તરફ જોઈ કહ્યું,

‘એસો તમે’.

શ્રીશોધવર્ધક સલામના શ્રીયુત સભ્યોના આ જન્મસિદ્ધ અધિ-
કારનો આટલો મોડો સ્વીકાર થયો અને એ વાતમાં પણ નારોશંકર
જેવા અલક્ષાઉત્તે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું એથી શ્રીયુતોને ખૂબ
ખોટું લાગ્યું. પણ, આ સ્થાન વિરોધ વ્યક્ત કરવા જેવું નથી એ
શોધ આપોઆપ રકુરી હોવાથી તેમણે એ બાબતમાં મૌન સેવ્યું.
આજુબાજુના સોફા અને ખુરશી પર બધા શ્રીયુતો સમાઈ શકે તેમ
નહોતું, એટલે બેટલાનો સમાવેશ થયો તે ત્યાં બેઠા અને બાકીનાએ
નારોશંકરનું અનુકરણ કર્યું.

ગોદાવર સાથે એક વાર વાતચીતનો અલભ્ય લાલ મળ્યો
હોવાથી, અને બધામાં એ આગેવાન જેવા દેખાતા હોવાથી નાયબ
સાહેબે એમને ઉદ્દેશીને કહ્યું,

‘આ ‘ઉદ્ધતધટે’ અમારા સંસ્થાન સામે ને મારી સામે ધણું
લખ્યું છે. જુઓ, બતાવું.’

આમ કહી તેઓ ઊઠીને ઊભા થયા, ને સામેના કબાટમાંથી એક ફાઈલ કાઢી લાવ્યા.

‘જુઓ, આ લખે છે, “ આ સંસ્થાનમાં છેલ્લશંકર નામનો એક વર્ણુસંકર માણસ વસે છે. એ મહામૂખને અમે વર્ણુસંકર એટલા માટે કહીએ છીએ, કે, એને પૂરું અંગ્રેજી નથી આવડતું, પણ અંગ્રેજી ખોલવા જાય છે. પૂરું ગુજરાતી પણ નથી આવડતું, પણ ગુજરાતીમાં ડાળે છે. પૂરું કારભારું નથી આવડતું, પણ પોતાને કારભારીનો ખાપ ગણે છે. ” ’

થોડાં પાનાં ફેરવી એમણે એક ખીજે લાગ વાંચવા માંડ્યો, ‘જુઓ, આ અંકમાં લખે છે, “ આ માણસની ફાઈલ એનું નામ પાડવામાં ભૂલ કરી છે. એનું નામ છેલ્લશંકર પાડવું જોઈતું હતું. અમે આમ કહીએ છીએ એનું કારણ છે. એક તો, એની અક્ષર આડે છેકા મુકાઈ ગયો છે. ખીજું, દરેક વાતમાં એ છેક સુધી જાય છે. જોછેથી, અધૂરેથી, અડધેથી એને એન જ પડતું નથી. લાંચ ખાય ત્યારે આખી લાંચ એને મળવી જોઈએ. બધા આનંદપ્રમોદમાં એનું સ્થાન પહેલું રહેવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, ગામમાં નાચનારી આવે ત્યારે જોણે એને ઘેર સ્પેશિયલ નાચ કરવો જોઈએ..... એક બાજુ અમે એની મૂખ ફાઈની ભૂલ કાઢીએ છીએ, તો બીજી બાજુ અમને થાય છે કે એની એ ગાંડી ફાઈલ એનું નામ ખરાબર જ પાડ્યું છે. છેલ્લશંકર નામ પરથી આપણને મહમ્મદ છેલ્લ યાદ આવે છે. એ જે રીતે આગગાડીમાંના મુસાફરોની ધડિયાળ કે ટોપી ઉડાવી દે છે તે રીતે આ સોડાવોટરની બાટલી જે ફાઈ એના સકંજમાં આવે તેનું સર્વસ્વ ઉડાવી જાય છે. પણ મહમ્મદ છેલ્લ ગૂમ કરેલી વસ્તુ પાછી આપતો, ન્યારે આ છેલ્લ એ પાછી આપતો નથી. એ વચ્ચેનો આ તફાવત જોતાં ફરી અમને થાય છે કે આની અક્ષર-

અને પત્નો લાગ્યો.

હીન કોઈએ એનું નામ પાડવામાં બૂલ જ કરી છે. હવેથી અને અને અમારા માનનીય વાચકો અને 'છેલશંકર' ને નામે જ ઓળખીશું."

'ઉદ્ધતધંટ' ના લેખકની આ ઉદ્ધતાઈથી સર્વ શ્રીયુતો આશ્ચર્ય ને વિસ્મયમાં ગરકાવ થઈ ગયા, અને પ્રયત્ન કરવા છતાં સહાનુભૂતિના વચન પણ બહાર કાઢી શક્યા નહિ.

કોઈનાં ખેચાર પાનાં ઉથલાવી છેલશંકર, માનાથે 'લાઈ' એ પોતાની પ્રશસ્તિ આગળ વાંચવા માંડી, 'અને આ લખે છે તે જુઓ! "આ છેલશંકરને નાટકનો શોખ છેક સુધીનો છે. એટલા માટે એ એના બંધેટા બાપુને નાટકનો શોખ લગાડે છે, અને, રાજ્યને ખર્ચે એક પછી એક નાટક કંપનીઓ રાજ્યમાં ખોલાવે છે. એની આ ટેવ, અને, એના ને એના બંધણુશી બાપુના આ શોખથી નાટકકંપનીના માલિકો એટલા પરિચિત થઈ ગયા છે, કે હવે તો એ તરફ ગયેલી કોઈ પણ કંપની આમંત્રણ મળ્યું હોય કે ન મળ્યું હોય, પણ એ શહેરમાં પગ મૂકવાનું ચૂકતી નથી."

પોતેથી સામે નોંધ ને છેલશંકર, માનાથે 'લાઈ' એ કહ્યું, 'હું અને અમારા બાપુ નાટક ન નોંધે એ તો શું એનો બાપ મરી ગયો ત્યારે ગવાયેલા મરશિયા સાંભળીએ, કે ગામના ગધાડા ભૂંકે છે તે સાંભળ્યા કરીએ ?'

એમનો ગુસ્સો શીત થતાં પાંચ મિનિટ નીકળી ગઈ. સ્વસ્થ થયા પછી એમણે કહ્યું,

'આ ત્રણે કોઈલ એના મારી વિરુદ્ધનાં લખાણોથી ભરેલી છે.'

કપાટ ઉઘાડી એક ઢગલા તરફ આંગળી કરી એમણે ઉમેર્યું,

‘ ને આ બધી ફાઈલો સ્ટેટ અને બાપુ વિરુદ્ધ એણે જે લખ્યું છે એની છે.’

નાયબ કારભારી સોફા પર આવીને બેઠા, અને બોલ્યા: ‘ આ છાપામાં લખનારો અહીં રહે છે, કે ત્યાં જ બેઠો બેઠો ચીતર્યા કરે છે, તેની કાંઈ ખબર પડતી નથી. આ છાપામાં લખાણ આવવા માંડ્યું ત્યારથી અમે બહુ તકેદારી રાખી, કેટલીયે ટપાલો ફાડી નેઈ, અહીંના કેટલાયે લેખકોને અડાવ્યા ને જેલમાં પૂરી નોંધા, પણ કાંઈ પત્તો ખાધો નહિ. ચારછ મહિના આમ ચાલ્યું ત્યારે એ છાપાને અહીં આવતું બંધ કર્યું’. ત્યારથી અમદાવાદના એક છાપા વેચનારને કહ્યું છે, તે રાજ અમને ‘ ઉદ્ધતધંટ ’ ની ચાર નકલ મોકલી આપે છે. એ કાપી કાપીને ફાઈલો ભરીએ છીએ. હા; બાપુને કહ્યું કે એ છાપાવાળો આપણી વિરુદ્ધ લખવાનું બંધ કરવા માટે પાંચ હજાર રૂપિયા માગે છે. બાપુએ કહ્યું, “ પાંચ હજાર શું, દસ હજાર આપો.” મેં દસ હજાર લઈ મારા ખીસામાં મૂક્યા. પોતે બહારના સાથે વાત કરે છે એ યાદ આવતાં ઉમેર્યું—‘ એ છાપાવાળાને આપવા માટે—અને ત્રણ ચાર દિવસ રહીને બાપુને કહી દીધું કે એ છાપાવાળો હવે આપણી સામે એક અક્ષરે લખશે નહિ.’

પોતાની આપવીતી પૂરી કરી નાયબ સાહેબે ઉમેર્યું, ‘ એ છાપાવાળાને કે છાપામાં લખનારને શોધી કાઢવા કે સીધા કરવા તમને જે કાંઈ મદદની જરૂર હશે તે અમારું રાજ્ય આપશે. લલા ચાણસ, સ્ટેશન પર મળ્યા ત્યારે “ ‘ ઉદ્ધતધંટ ’ નો ખબરપત્રી ” એમ કહ્યું હોત તો ?’

પોતેથી જવાબ આપવા જતા હતા ત્યાં છેલ્લશંકરે પૂછ્યું:

‘ તમે ક્યાં જિત્યાં છો ?’

અંતે પતો લાગ્યો

પોતેશ્રી શ્રીયુતોના મોબલાને શોભે તેવો કાંઈ જવાબ આપે.
તે પહેલાં જ નારુ બોલી બહ્યો, 'ધરમશાળામાં.'

'હવે તમે રાન્યના મહેમાન કહેવાઓ. આ બાબુમાં જ
ધરકારી ઉતારો છે; તેમાં તમારી વ્યવસ્થા કરાવું છું.'
નારોશંકર તરફ નેમને એ બોલ્યા, 'નારુ, ઉતારાકામદારને
જઈને કહે કે 'ઉદ્ધતધંટ'ના ખખરપત્રીને શોધી કાઢવા મુંબઈથી
ડિટેક્ટિવો બોલાવ્યા છે, એમની પાંચ નંબરના ઉતારામાં
વ્યવસ્થા કરે.'

નારોશંકર બિડીને જવા લાગ્યો એટલે એને બાબુએ બોલાવીને
નાયબ કારભારીએ કહ્યું, 'તીબેરી ખાતામાં કહી આવજો કે મુંબઈથી
આવેલા ડિટેક્ટિવોનો આવવાનો ખર્ચ' હસો તેર રૂપિયા બાર આના.
છ પાંચ થયો છે, તે અહીં મારે ત્યાં મોકલાવી આપો.'

નારુ જવા લાગ્યો તેને પાછો બોલાવીને કહ્યું,
'જો એમ કહેવાતું બૂલતો નહિ કે "ગુનેશ્વર હાથમાંથી છટકી
ન જાય એટલા માટે રાન્યે ડિટેક્ટિવો બોલાવ્યા છે એ વાત ખાનગી
રાખવાની છે. તો, આ વાતની બહુ ચોળાચોળ ન કરતાં."

નારુ ગયો અને નાયબ કારભારી સોફા પર આવીને બેઠા.
શ્રીયુતો સાથેની થોડી વાતચીત પછી એમના મગજમાં
પ્રકાશ પડ્યો, કે શ્રીયુતો જેની શોધમાં છે તે આ રાન્યની ખખર
મોકલનારા ખખરપત્રીની નહિ; પણ બચસ્વરૂપ વિરુદ્ધ લેખ
લખનાર ચર્યાપત્રીની.

એકાએક હેલશંકર ખિન્ન થઈ ગયા, એમનો ઉત્સાહ ઓસરી
ગયો, એમનો ઉમંગ શાંત પડી ગયો. આમ છતાં તેમણે નિરાસા.

ખાતર એ ચર્યાપત્ર જેવા માગ્યું, અને અધુએક વાંચી, છાપામાંથી માથું બહાર કાઢી જૂમ મારી, ‘દીકરી વિમલા, જરા આમ આવ તો!’

‘આવી બાપુજી!’ એવી જૂમ સંભળાઈ, તે જૂમની પાછળ ચોરડામાં ત્રેવીસચોવીસ વરસની એક સુંદર યુવતીએ પ્રવેશ કર્યો. એની સૌંદર્યચંદ્રિકામાં નાહતા બધા શ્રીયુતો અવાક બની ગયા. શ્રી ફાગટચંદે પોતાની નોંધપોથીમાં ટપકાવી લીધું:

‘શ્રીયુતની પદવી સાટેની શોધ!’

દેશી રાજ્યના ખટપટી અને હલકા અધિકારીના ઘરમાં આવા સુશીલ કન્યારત્ન પાકે છે તે પૂરવાર કરે છે કે કમલની ઉત્પત્તિ કાદવમાંથી થાય છે એ વાત હકીકત છે, માત્ર કવિસમય નથી.’

છેલ્લશંકરની કન્યકાને માન આપવા બધા શ્રીયુતો અને તેટલા સંકેતચાઈને અદ્યસર બેઠા ન બેઠા ત્યાં તો એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો,

‘શું છે બાપુજી?’

‘જે, આ ચર્યાપત્ર વાંચ. તું એના લેખકને ઝાળજે છે?’

શ્રીયુતો તરફ જોઈને એમણે કહ્યું,

‘અમારી વિમલાને સાહિત્યનો બહુ શોખ છે. આ ગામમાં જેટલા સાક્ષરો આવે છે તેમને એકવાર ચાપાણી માટે બોલાવે છે. એણે ઘોડી કવિતાઓ પણ લખેલી છે. બળવન્તરાય કઠારે—’

“કઠારે” બાપુજી! વિમલાએ છાપામાંથી પોતાની સુંદર ગ્રીવા ઊંચી કરતાં કહ્યું.

અંતે પત્તો લાગ્યો

‘હા, હા; હમેશ ભૂલ થઈ જાય છે,’ નાયબ સાહેબ બોલ્યા.
‘અળવન્તરાય કંકરે પણ એની કવિતા વખાણેલી છે.’

વિમલા તરફ જોઈને એમણે કહ્યું,

‘કમ બેટા, કંઈ ગમ પડે છે? આ ‘ધતિંગ-વિરોધી’
પણ છે?’

‘તમને ખબર નથી બાપુજી, આ ચર્ચાપત્ર તો મેં જ લખ્યું
છે!’ આંખમાં ચમક સાથે વિમળાએ કહ્યું.

એટલા નાના વાક્યની શી અસર થઈ તે તો કોણ જાણે,
પણ તેજ ક્ષણે એકેએક શ્રીયુતની આંખો ફાટી ગઈ, એમનાં અંગો
થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યાં, એમનાં કપડાં પરસેવાથી તરબોળ થઈ ગયાં,
અને પ્રથમ આઘાત સ્મતાવિંત કોઈ અજ્ઞાત ગ્રેરણાના ગ્રેયાં
સર્વેએ ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા બારણા તરફ દોટ મૂકી. નાયબ કારભારીએ
શી ખૂસો મારી, પણ તેમનામાં પાછું જોવાનાયે હોશ ન રહ્યા.

દોડવા અને ચાલવા એ એની વચ્ચેની ગતિને શું નામ અપાય.
છે તે ખબર નથી. પણ, આજુબાજુ લેગા થતા, હુરિયો બોલાવતા,
ને કોઈ કોઈ વાર કાંકરા ફેંકતા નગરજનોની પરવા ક્યાં વિના એ
જ ગતિએ શ્રીયુતો મર્મશાળામાં પહોંચ્યા, એક મિનિટથી આજા
વખતમાં પોતપોતાની વસ્તુઓ બાંધી લીધી, ને સીધી સ્ટેશન લાણી
દોટ મૂકી.

*

એટલા શ્રીયુતે કંપાઉન્ડની બહાર પગ મૂક્યો એટલે વિમલા-
ખડખડાટ હસી પડી.

‘છેલશંકર, માનાથે’ ‘લાઈ’ એ પૂછ્યું,
‘કમ.બેટા, આટલી બધી હસે છે કેમ?’

‘કેવી મળ આવી બાપુજી! આજ સવારે તમે શ્યામશંકરકાકા
અતે નારુભાઈને વેદિયાની વાત કહેતા હતા તે જ આ છે ને?
એક વાર જોતાં જ હું સમજી ગઈ કે આ એ જ છે. મને થયું કે લાવ
જરા આની મળ કરું. એટલે મેં અહ્મદ જ ફેંક્યું કે એ ચર્યાપત્ર
મેં લખેલું છે।’

ઓટલા પર જરા ફૂંકો મારી એ ખોલી,

‘કેવી મળ આવી, બાપુજી!’

ઉપસંહાર

ગામમાં આવીને શ્રીયુતોએ જ્યારે સાક્ષરશ્રી હિમાલયને ચર્યાપત્રીની શોધના સમાચાર આપ્યા ત્યારે સાક્ષરશ્રી વારંવાર મેલાન થઈ જવા લાગ્યા, તે એમના મુખારવિંદમાંથી વિવિધ શબ્દો નીકળવા લાગ્યા.

જાતજાતના દુર્ગંધી પદાર્થો સુંઘાડવાથી અંતે સાક્ષરશ્રી હિમાલય કાયમ માટે જાગ્રત થયા. તે જ ક્ષણે શ્રીશોધવર્ધક સલાની અસાધારણ સલા મળી, અને આખી રાત જાગી એ ચર્યાપત્રીનું નામ—‘વિમલા હેલશંકર’—ખુલ્લું પાડતો, તે એ ચર્યાપત્રના મુદ્દાઓને જવાબ આપતો લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. વિવિધ શ્રીયુતોની સૂચના મુજબ જાતજાતના સુધારા અને ઉંમેરાને અંતે એ ખરડો તૈયાર થયો. ‘ઉદ્ધતધંટ’ પત્રના અધિપતિએ ચર્યાપત્ર—ખાસ કરીને એમાંનું નામ—વાંચીને એ છાપવા ના પાડી, અને ‘છપાવશે તો ખત્તા ખાશે’ એવી વલુમાળી સલાહ આપી.

નિરુપાય શ્રીયુતો અને સાક્ષરશ્રી અંતે ‘અફવા સમાચાર’ના તંત્રી પાસે પહોંચ્યા. પહેલાં તો એણે ધસીને ના પાડી; પણ અંતે દસ રૂપિયાની મામૂલી શ્રી લઈને એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરી આપ્યો.

આ શોધને લીધે શ્રીશોધવર્ધક સલાની ખ્યાતિ એમને પ્રસરી ગઈ, અને ગુના અને બીજી જાતજાતની શોધોનાં કામ માટે લોકો શ્રીશોધવર્ધક સલાનાં પગથિયાં ધસવા લાગ્યા.

સમાપ્ત

પ્રો. બિપિન ઝવેરીની કૃતિઓ.

- ૧ દીવાદાંડી (શ્રી કૃતિ બરોડિયાં સાથે)
- ૨ લગ્નની ખેડી (" " ")
- ૩ વર-વહુ અમે (" " ")
- ૪ પ્રો. ફડકેની વાતો
- ૫ જૈન શકુનાવલિ
- ૬ હિંદી મેવો ભા. ૧
- ૭ " " ભા. ૨
- ૮ હિંદી-ગુજરાતી અનુવાદમાધા ભા. ૧
- ૯ " " " ભા. ૨
- ૧૦ હિંદી બાલમોધિની
- ૧૧ હિંદી ભાષા-તર શિક્ષિકા ભા. ૧
- ૧૨ ગુજરાતી-હિંદી શિક્ષિકા ભા. ૨
- ૧૩ વડોદરા નરેશનાં બીજાં લગ્ન અને તેના પ્રત્યાધાતો.
- ૧૪ અંતે એ પરણી (નવલકથા)

સંપાદન : કાર્યસ ત્રૈમાસિક, ચિત્રપટ અકાદમિક.

હવે પછી

- ૧ મહારાજ અને મહાત્માજી : રવિશંકર મહારાજે કહેલાં સંસ્મરણો
- ૨ જીવા-શિવાનો મેળાપ (નાટક) (પ્રેસમાં જશે)
- ૩ વદેમારતમ્ (નાટક)
- ૪ મહાપુરુષોના હસ્તાક્ષરો
- ૫ રમૂજ નવલિકાઓ
- ૬ નવો હિંદુ ધર્મ (ગ્રંથ)
- ૭ સ્વ. સર રમણભાઈ (મહાનિબંધ) (પ્રેસમાં જશે)
- ૮ સ્વ. મહીપતરામ (જીવનચરિત્ર)
- ૯ મિલકત (નવલકથા)
- ૧૦ વસંતસેના
- ૧૧ પતિ સાથે પુનર્જન (નવલકથા) વગેરે-